

Bárth Dániel: A zombori ördögűző

EGY 18. SZÁZADI FERENCES MENTALITÁSA

(Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 3.)

Balassi, Bp., 2016. 316 old., 3200 Ft

Magyar nyelven eddig még nem jelent meg tudományos igényű munka az ördögűzésről. A történészek is csak újabban kezdtek a témával foglalkozni, jobbára kultúrtörténeti indíttatásból (lásd Nancy Caciola: *Exorcism*. In: Lindsay Jones [ed.]: *Encyclopedia of Religion*. 2nd ed. 2005. Macmillan Reference, Detroit, Vol. 5, 2927–2938. old.). Ehhez az érdeklődéshez kapcsolható Bárth Dániel könyve is, amely azonban sokkal több egy XVIII. századi – ferences szerzetesnek szegődött – horvát (illír) pap részletesen dokumentált tevékenységének alapos rekonstrukciójánál.

A szerző évek óta kutatja a benedikciókat és az exorcizmusokat, valamint az alsópapság és a népi kultúra kapcsolatát (Bárth Dániel: *Benedikció és exorcizmus a kora újkor Magyarországon*. L'Harmattan, Bp., 2010.; uő: *Kommunikáció a tisztátalan lelkekkel*. In: Pócs Éva [szerk.]: *Test, lélek, szellemek és természetfeletti kommunikáció: Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi, Bp., 2015. 569–579. old.). Legújabb munkájának alapja egy forrás, amelyre 2001-ben talált rá. Láthatóan hosszú éveket szentelt a feltáró, kontextualizáló kutatásnak, amelynek eredményét egy helyen szerényen csak „biografikus indíttatású monográfiának” (229. old.) nevezi. A forrás adottságai kiválóak, sok közöttük az ego-dokumentum, a ferences ördögűző ugyanis alaposan dokumentálta saját tevékenységét, és sűrűn teleírt levelei segítségével igyekezett az általa képviselt ügy számára megnyerni a szkeptikus kortársakat. Ezzel kapcsolatban van egy fontos episztemológiai probléma, amely végig ott feszül *A zombori ördögűző* sorai között is. A történész, de akár a történeti antro-

pológiához vonzódó néprajzkutató számára is a források jellege, minősége és mennyisége nagyban meghatározza a kutatás kereteit, irányultságát, a feltehető kérdések jellegét és érvényességi körét, noha az én bemutatását szolgáló dokumentumok kutatóját sok esetben az afelett érzett öröm reménye vezérli, hogy bepillantást nyerhet a történetírásban igencsak alulrepräsentált rétegek életébe, stratégiáiba, társadalmi kapcsolataiba.

A zombori ördögűző az egyes szám első személyben írt, az énrepräsentációt szolgáló források részletes bemutatásával kezdődik, és ugyanebbe a léptékbe tér vissza lezárásképpen az „Én, a legkisebb szolga” című fejezetben, noha a szemszög és az elemzés intenzitása is jelentősen módosul. Világos tehát, hogy egy ferences ördögűző életének kiemelt momentumai állnak a vizsgálat fókuszában. Az alapforrás jellege kész-tethette a szerzőt arra, hogy könyve alcímében azt ígérje: megismertet egy XVIII. századi ferences mentalitásával.

Hogy a biográfia ne torzuljon egyoldalúan, hanem inkább polifon narratívaként működjön, Bárth Dániel „historikus koncentrikus körök” formájában bontja ki mondanivalóját. Az ördögűzőtől származó források mellett felhasználta a ferencesek iratanyagát, valamint hét különböző levéltár változatos forrásait, amelyek segítségével alapos forráskritikát és eseményfeltáró munkát végezhetett. A könyv legapróbb részletekbe menő lábjegyzetei és kommentárjai szinte társkutatóvá avatják az olvasót, bevonna őt az anyag feltárásának folyamatába, a korabeli források minőségének, forrásértékének megítélésébe, hiszen mindent megtudhat az információk keletkezési körülményéről, helyéről, idejéről.

A fókuszban az említett szerzetes, Rókus – vagyis Petrus/Rochus Szmendrovich – életének (1727–1782) legalaposabban dokumentált, „legbotrányosabb” három éve áll (1766–1769). E három évet Zomborban, a többnemzetiségű és többvallású szabad királyi városban töltötte ferences szerzetesként. Mivel ezekről az évekről szól a legtöbb, Szmendrovichról beszámoló forrás,

róluk ad képet a könyv legkidolgozottabb, legsűrűbb eseménytörténeti fejezete is. Az 1766 októberében megtartott rendtartományi kongregáció Szmendrovichot ünnepi hitszónokká nevezte ki Zomborban, ahol az alapvető szentségek kiszolgáltatása kapcsán hamar megismerte őt a lakosság. Nem tudni ugyan, pontosan milyen okokból, de alig két hónappal később, december elején személyesen hozzá fordulnak egy démoni megszálltság kapcsán. Egy Anna nevű asszonyt férje, Antonius Matich kísért a konventbe, és kifejezetten Rochus testvért keresték. A szerzetes kikérdezte az asszonyt és rokonait, majd elmondta a próbaexorcizmus imádságait, végül december 8-án megkezdte az asszony tényleges exorcizálását. A szertartás híre mind a katolikus, mind az ortodox hívek körében gyorsan elterjedt, az ördögűzés aktusa grandiózus látványossággá vált a zombori templomban, ahol emelvényt alakítottak ki a szertartásban részt vevők és a nézők számára. A teátrális ördögűzéseken a báméskodók időnként be is kapcsolódtak a hol latin, hol illír nyelvű imádkozásba. 1767 februárjára–márciusára egyre több „schismaticus” (szakadár, pravoszláv) vallású személy kereste fel, akik közül Rochus testvér (saját bevallása szerint) többeket sikeresen áttértet a katolikus hitre. A szokatlan események megosztották a ferences rendtársakat, a világi vezetőket és az egyházi előljárókat; az elismerő, támogató hangokkal egy időben megfogalmazódott az ördögűző tevékenységet elutasítóan értelmező vélemény is. Kis idő múltán valaki feljelentette a szerzetest.

A kötet nem éri be a rendkívül jól dokumentált botrány történeti hitelességű közreadásával. A szerzőt Szmendrovich elő- és utóélete is érdekli, és születésének pillanatától követi végig Petrus életének állomásait. Ezekben a fejezetekben apró mozaikdarabokból rakja össze a hiteles képet az olvasó számára, kiemelve azokat a korai motívumokat, amelyek a később szerzetessé váló atya attitűdjéhez kapcsolhatók („*patria mea*”, „*familia Szmendrovichiana*”, „*contra sagas*”, „*sacerdos Dei*”). „Miniatűr adatokból”, akár egyetlen főnévből vagy jelzős szerkezetből kiindulva

bontja ki a történelmi hátteret, a tárgyi, szociális, kulturális, mentalitásbeli környezetet, „idegesítő hiátusai” ellenére is egymáshoz illesztgetve a „biográfia szilánkjait”. A Nagymlaka (Velika Mlaka) nevű falu XVIII. századi társadalma, életmódja, az egykori túrmezei nemesség évszázadokon át működő öntudata mellett azt is rekonstruálja, hogy milyen volt a gyermek Petrus Szmendrovich vizuális környezete, hogyan nézett ki szülőfalujának kápolnája, milyen festményeket láthatott gyermekként, milyen nagyobb horderejű események zajlottak ifjúsága idején. Arról is képet ad, hogyan teltek hivatásának első éve Szeszvetén, a plébánián.

Az életrajz kronologikus rendjét változatos források adják, ilyen a szeszvetei plébánia könyveinek jegyzéke 1756/58-ból, valamint 1763-ból. Bárh Dániel mindvégig arra törekszik, hogy azonosítsa a szerzetes lelkületének, személyiségeinek apró tényezőit, feltételezhető olvasmányai hatását, és egyaránt ismerteti a főesperesi vizitációk róla szóló passzusait és hosszú leveleit. Ahogy egy kiterjesztett biográfiától várható, minden egyes forrás a kiválasztott elemzési síkon az ördögűzési skandalum perspektívájából tulajdonít értelmet Szmendrovich ördögűzéseinek, motívációjának. Személyes habitusa, miszszionárius lelkülete, tudatos készülése a hivatásra (ami például a szlovák és a német nyelv tanulásában is meg nyilvánult), elhivatottsága, buzgósága (*zelus*) és népközelisége már a vele kapcsolatos korai forrásokban megjelenik. Így válnak az apróbb, kiegészítő források a történelmi kauzalitás részévé.

Ami a botrány utáni életét illeti, a szerzetes esete és tetteinek motívációi, „attitűdje” (hogy ne használjam a „személyiség” szót, hiszen ezt a szerző sem teszi) a későbbi források tükrében mind bonyolultabb. Az egyes szám első személyű dokumentumok retorikája, önvédelmező narratív logikája elemzésével Bárh Dániel rávilágít, Rochus milyen sajátos érvényesülési stratégiát követett a vallási mezőn belül. Lelkesült, szenvedélyes attitűdjének középpontjában a démoni megszállottság és kezelése áll. Bárh felfigyel az ördögűző ambivalens lelki alkatára. A források mélyolvasata egy

egyszerre alázatos és önérvényesítő, entuziasztikus és melankolikus, egyszerre alázatosan szolgáló és jól gazdálkodó, tőketermelő „kapitalistát” körvonalaz, „aki utolsó éveiben úgy készül a halálra, hogy folyamatosan a pénzzel foglalkozik”, aki a plébánosként megszerzett vagyont „kimentí”, majd iskolára és alapítványokra fordítja.

Mire nem vállalkozik a szerző? Óvakodik bármiféle minősítéstől, ítélezéstől, az olykor egyértelműnek tűnő bélyegek felragasztásától, a kutatói perspektíva egyeduralmától. Utóbbi, a több nézőpontúságot nyilvánvalóan a forrásadottságokhoz mérten tudja megvalósítani, hiszen a túlsúlyban lévő ego-dokumentumokról biztosan tudjuk, hogy transzponáltak, és torz tükörben láttatják Szmendrovich tetteit.

Ezzel eljutunk az interpretáció és a lépték kérdéséhez. A könyv elején álló eseménytörténeti fejezetek után lépésről lépésre ismerjük meg a forrásokat. A források lelőhelye, megléte vagy hiánya, jellege és értelmezésük kerete itt már nem minden esetben szorul a lábjegyzetekbe, hanem több helyen tudatosan a főszövegben marad, így a szerző minden egyes újabb „lelet” felett érzett örömebe bevonja az olvasót. Néhol a történelmi hitelességre törekvő forgatókönyvíró készségeit mutatja, máskor a források felett elmélkedő kutató leleményessége, sokirányú tájékozottsága és rutinja kerül előtérbe. Az első szemszögéből láttatja az ördögűzés teátrális jeleneteit, a szereplők viselkedését, a betegek tüneteit, a démonok fellépését, párbeszédeit, vagy a megszállottak Kalocsán tett látogatását, amelynek során a *vicarius generalis*, a *consistorium* és a vármegye *quirurgusa* megállapítja, vajon betegségük természetes okokra vezethető-e vissza. Máskor a szerző megosztja kutatói dilemmáit is, bizalmába fogadja ideális olvasóját.

A könyv harmadik fejezetétől kezdve az eset értelmezését segítő kontextusok, a társadalom-, egyház- és kultúrtörténeti elemzések koncentrikus körök módjára követik egymást. Itt mutatkozik meg a történészi munka egyik nehézsége: létrehozni különféle történeteket, hierarchizált léptékekben. A kötetben egyik sem

kerekedik felül a másikon. Minden egyes fejezetben újabb és újabb kérdések merülnek fel. A szerző tudja, hogy nem mindegyikre képes válaszolni, így az egyes fejezetek nem egyformán kidolgozottak.

Itt már helyet kapnak a kora újkori Nyugat-Európában sok esetben boszorkányüldözésbe torkolló exorcista gyakorlattal vont párhuzamok is, legfőképpen H. C. Eric Midelfort (*Exorcism and Enlightenment. Johann Joseph Gassner and the Demons of Eighteenth-Century Germany*. Yale University Press, New Haven, 2005.) és Giovanni Levi (*Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Osiris, Bp., 2001.) könyvei alapján. Igaz, Lévi könyve inkább csak távoli párhuzam, hiszen nála az ördögűzés a rokoni földbirtokkal kapcsolatos stratégiák színes, izgalmas „illusztrációja”, amely egy sajátosan működő társadalmi logika működésébe enged betekintést. Minthogy Nyugaton a XVIII. század közepére már lecsengtek a nagy megszállottság-botrányok, a Midelfort könyvében bemutatott Johann Joseph Gassner (1727–1779) éppen olyan „elavult demonológiai szemlélet” jellemezte az 1700-as évek derekán, mint Szmendrovichot. Mindketten démoni behatásnak tulajdonították a betegségek jó részét, miközben a felső klérus tagjai már a modernizálódó orvostudomány álláspontját képviselték azokban az esetekben, amikor az ördögűzők démonokat sejtettek a látványos izomgörcsök, kifordult szemek, ordítások stb. tünetegyüttese mögött.

A könyv nagyobb léptékű fejezetei az intézményes időt láttatják. Az egyik kultúrtörténeti keret, amelyben Bárh Dániel az elemzett esetet elhelyezi, a német – és újabban a magyar szakirodalomból is – ismert (bár többek által vitatott) katolikus felvilágosodás és ellenfelvilágosodás dichotómiája. Itt nem pusztán az elit- és a populáris kultúra feszül egymásnak: a szerző szükségesnek érzi a Peter Burke által javasolt kétpólusú modellt (*Varieties of Cultural History*. Cornell University Press, Ithaca, 1997.), és az ördögűzéssel kapcsolatban az egyházon belüli rétegzett – régi és új típusú – gondolkodás ellentétét hangsúlyozza. Egyetlen konfliktusba sűrítve mutat-

ja be a korszakban egymással vetelkedő kétféle szemlélet párhuzamos működését. A katolikus felvilágosodás szellemiségétől áthatott egyházi elit számára már az ördögűzéssel elért áttérések sem szolgáltattak elegendő érvet a ferences rend egyes tagjainak, köztük Rochus testvérnek a középkorias jellegű, népközeli vallásossága mellett. Hosszabb távú változásról van szó, melyben az itt értelmezett pillanat nem tekinthető végpontnak, vagyis semmiképp sem jelenthető ki, hogy a régi modellben érvényesülő mentális struktúra örökre, nyomtalanul eltűnt. Peter Burke a mentalitás-történetet érő kritikák ismertetésekor a versengő értékek, mentalitások, régi és új rendszerek ütközésének értelmezéséhez javasolta a „paradigmaváltás” Thomas S. Kuhn által bevezetett fogalmának használatát. Javaslata összeegyeztethető Midelfort koncepciójával is, aki egy XVIII. századi német ördögűzőről írott könyvében meggyőzően érvel amellett, hogy az ártó szellemekbe, démonokba vetett hit még az elemzett esetet követő évszázadokban is tartotta magát, és a felvilágosodás demonológiai elképzelései és a róluk folytatott vad viták nem csupán a korábbi felfogás maradványaiként értelmezhetők, hanem egy vallási megújulást (*revival*) is jeleznek.

Milyen világot képvisel a könyvből megismert zombori ördögűző? Rochus Szmendrovich tevékenysége különböző értelmezési lehetőségeket kínáló mikrokozmoszokra tagolódik. Habitusának színeit különböző dokumentumok segítségével látatja a szerző. Olykor egészen közelről, ekkor megmutatkoznak egyes hiátusok, árnyalat nélküli jegyek, de végül a különböző nézőpontokból látott képek együttesében az összetartozó jegyek valamivel élesebben látszanak. A könyv végén Bárh Dániel szinte párbeszédbe elegyedik Róchusszal (265. old.), és az utolsó előtti fejezetben ginzburgi mikrotörténeti igénnyel elevenednek meg a XVIII. századi ördögűző gondolatai: Miért okoz problémát az exorcizmussal folytatott sikeres gyógyítás? „Miért nem lehet élni az egyház sok száz éves fegyverzenájával?” Hiszen Rochus mögött ott állt a közösség is, amit ő fardhatatlanul

igyekezett bizonyítani is különfélegangos tisztségviselők tanúsítványával, karizmáját a közösségi elvárások is táplálták.

Itt merül fel a kérdés, megismerhetjük-e valaha teljes bizonyossággal tetteinek indíttatását, tudunk-e magyarázatot adni indítékaira, vagy kénytelenek vagyunk megelégedni azzal, hogy a forrásokból kibontható személyiségnek mindig van homályos, elzárt oldala is.

A könyv utolsó fejezete arról szól, mekkora mozgásteret lehetett az ördögűzőnek a felülről jövő kényszer és a közösségi elvárások szorításában. Az interpretáció igen óvatos. Bárh lemond a mindentudó, zárt értelmezésről. Inkább kínos kérdéseket záporoztat: „milyen ember volt valójában?”, s főképp „milyennek igyekezett láttatni magát?” (274. old.) Ki ez a jól gazdálkodó, szerény életvitelű, tőkefelhalmozó „kapitalista”? „Ki ez a vagyonát a családjá és hazája számára gyarapító patrióta?” stb. (279. old.)

Az ego-dokumentumokat elemző írásokat, tudományos munkákat sokszor azért bírálják, mert a források mögött álló személyiség elemzése freudianus találgatásokba torkollik. Noha Bárh Dániel eljut az exorcista lelkiállapotának témájához, mindvégig azon igyekszik, hogy ne bocsátkozzék találgatásokba, anakronisztikus feltevételekbe, megalapozatlan pszichologizálásba. Célja mégis az, hogy a ferences atyák olvasatán túlmenve valamiféleképpen megértse Rochus attitűdjét, amelyben az invazív vallásos buzgalom verbális önlealázással párosul. Az értelmezés leginkább a kutatót zavarba ejtő ambivalenciák sokaságát sorakoztatja fel. A XVIII. században a művelt rétegek a démoni megszállottság helyett egyre inkább hisztériáról, epilepsziáról, melankóliáról beszéltek ugyan, ezeket a tünetegyütteseket azonban a rendelkezésre álló forrásokból explicit módon nem lehetett azonosítani, így mind Rochus karizmatikus alkatának, mind pácienseinek értelmezésében a szerző nyugtalanító kérdések sorával kénytelen az egyén teljes kifürkészhetlensége mellett érvelni. Ez a fejezet lehetett volna hosszabb, hiszen a felvetései ismeretelméleti szempontból is kimondottan érdekesek a XXI. szá-

zadi humán tudományokkal foglalkozók számára is.

Domináns az az olvasat marad, hogy kiemelkedően fontos az exorcizmus szociokulturális magyarázatainak, társadalmi gyakorlatának vizsgálata, és a gyógyításhoz és a gyógyuláshoz szükséges kulturális jelentéseket a környezet, a közösség alkotta tér hordozza.

A könyv érzékeny epilógusa a történelmi narratívára is reflektál. A múltból való merengés kontextusát a XVIII. századi valóság nyomainak testközeli, jelenben való megtapasztalása adja, egy látogatás Szmendrovich szülőfalujába, ahol a szerző személyes hangnemben vall a történelmi mesterség szépségéről, az emlékezet homályba vesztett mechanizmusáról, az értelmezés hatalmáról és hatáiról.

SMID BERNADETT

András Kovács (ed.): Communism's Jewish Question

JEWISH ISSUES IN COMMUNIST ARCHIVES

Moses Mendelssohn Center for European-Jewish Studies – De Gruyter, Berlin – Boston, 2017. 372 p., \$ 168

Csaknem három évtizeddel a kommunista rendszerek összeomlása után egyre nehezebb rekonstruálni, átérzeni azt az ellentmondásos légkört, amelyben az akkori hatalom képviselői mozogtak. Ezt az ellentmondásosságot különösen jól példázta a pártapparátusok viszonya a zsidósághoz. A nyolcvanas évek vége felé sokakban élt a remény, hogy az új, szabadabb körülmények között a „zsidókérdés” relevanciája automatikusan megszűnik, és amikor valóban eljött a rendszerváltás, sokan úgy gondolták, hogy egy liberális demokráciában egy ilyesfajta túlhaladott témának már se helye, se alapja nincs. Csalódniuk kellett. A rendszerváltás során a régi antiszemita előítéletek teljes erő-

vel törtek a felszínre, és azóta is jelen vannak a közbeszédben.

Nyilvánvaló, hogy nem légüres térből jöttek, de a jelenségre a legtöbben eddig a kelet-európai társadalmak világháború előtti hagyományos antiszemitizmusában keresték a magyarázatot. Kovács András szociológus, a CEU professzora és nemzetközileg elismert antiszemitizmus-kutató legújabb könyvében egészen máshonnan közelíti meg a problémát, és a kommunista hatalomátvétel utáni évtizedeket, a pártállamot magát helyezi a középpontba.

Mint kötetéből kiderül, a zsidókkal kapcsolatos előítéletek korántsem hibernált állapotban vészelték át a kommunizmus negyven évét – a párt vezetése újra és újra saját céljaira használta, fejlesztette, alakította őket. Az ún. zsidókérdés kimondva-kimondatlanul mindvégig napirenden volt, az utalások rá a hatalom gyakorlásának újra és újra felbukkanó eszközei voltak.

Ez a könyv az európai zsidóság kutatására szakosodott potsdami Moses Mendelssohn Zentrum kiadványa, ám egyáltalán nem a zsidókról, hanem a kommunista rendszerről szól. Nagyrészt eddig kiadatlan állampárti dokumentumokon keresztül mutatja be a kommunista rezsimnek sajátos viszonyát a zsidókérdéshez és úgy általában a zsidókhöz. Nem kevés esetben az opportunizmus, a politikai improvizáció, a lavírozás dokumentumai ezek.

A forrásanyagot Kovács András nem kronologikusan, hanem öt témához – főként történelmi fordulópontokhoz – csoportosítva rendezi, melyekhez aránylag rövid, de annál informatívabb bevezető szövegek adják meg a szükséges kontextust. Az öt téma: a zsidó állam megalapítása, az 1961-es Eichmann-per, az 1967-es hatnapos háború és utóregzései, az állam és a nemzetközi, valamint hazai zsidó szervezetek, mint például a Joint vagy a Rabbiképző Intézet viszonya egymáshoz, valamint a zsidó közösség hatósági megfigyelése és elnyomása.

Ezen a ponton fontos kitérni arra, hogy a kötet címe (*Communism's Jewish Question. Jewish Issues in Communist Archives*) meglehetősen félrevezető. A cím alapján az érdek-

lődő – kiváltképp külföldön – automatikusan az egész kommunista világra, legfőképpen pedig a Szovjetunióra asszociál, mégiscsak a domináns birodalomról van szó, amely nemcsak hogy az ideológiai-politikai irányt és a bevetendő taktikát diktálta, hanem házon belül is rendkívüli módon érintett volt a témában – elég itt a holokauszt emlékezetére (és elhallgatására), a sok zsidó értelmiségire és művészre, a Sztálin halálát megelőző évek antiszemita paranoiájára vagy a Szovjetunió és Izrael felettébb bonyolult viszonyára gondolnunk. Valójában a Szovjetunióknak csak egészen marginális szerep jut a kötetben. Általában a háttérben jelenik meg mint az éppen aktuális politikai irányvonal kezdeményezője, koordinátora. Köztudott ugyan, hogy a moszkvai állambiztonsági levéltárakat nem lehet kutatni, az olvasónak mégis hiányérzete támad.

Miután tudomásul vettük, hogy a kötet a szatellita-államokról szól, olvasás közben kiderül, hogy noha az első fejezetekben – legfőképp Izrael megalapítása és az Eichmann-per kapcsán – még találkozunk néhány külföldi (főleg csehszlovák) dokumentummal, a könyv legnagyobb része magyar forrásokból táplálkozik, tehát lényegében Magyarország áll a középpontjában.

A magyar hangsúly ellenére a dokumentumokat felvezető esszék a kommunista blokkon belüli trendek egészéről szólnak. Jót tett volna viszont a könyvnek egy alaposabb nemzetközi kitekintés, hiszen aránylag kevés olvasó van tisztában azzal, hogyan különbözött egymástól a zsidók és nem zsidók viszonya az egyes országokban. Románia például igazán csak a hatnapos háborúról szóló fejezet dokumentumaiban jelenik meg, amikor a diktatori karrierjének legelején járó Nicolae Ceaușescu különutas politikát folytat, és nem hajlandó megszakítani a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel, partnereinek nem kis fejfájást okozva. Szívesen olvasnánk viszont többet arról, hogy Románia helyzete miért volt sok szempontból egyedülálló Kelet-Európában, kezdve azon, hogy a holokauszt után messze ott élt a legnagyobb lélekszámú zsidóság. Kivándorlásukat a szocialista román állam – valuta ellenében –

igen nagyvonalúan kezelte, sőt aktívan támogatta, a kommunista diktatúra évtizedei alatt legalább 300 000 zsidó hagyta el Romániát. A romániai zsidók 1945 utáni történetének sok más szempontból is igen izgalmas vetületei vannak, de ezek térségünkön kívül sajnos alig ismertek. Az erdélyi, javarészt magyar anyanyelvű zsidóság köreiben például a két világháború között meglehetősen erős volt a cionista mozgalom, és érdekes lett volna néhány információ arról, hogy a cionista mozgalmakat és általában kifejezetten baloldali beállítódású vezetőiket hogyan próbálta kezelni a kommunista apparátus. Ugyanígy egyedülálló a Bukovina északi, Szovjetunióhoz csatolt részéből közvetlenül a háború után Romániába áttelepült román és részben német ajkú zsidók helyzete. Az ő családjukat, rokonaikat a holokauszt idején nagyrészt éppen a román hadsereg pusztította el. Románia társadalma tele volt feszültséggel és fel nem dolgozott, kihatásukat máig érzető konfliktusokkal, így kifejezetten érdekes lett volna legalább helyenként betekintést nyerni az ottani kommunista vezetők gondolkodásmódjába.

Ennél még nagyobb hiányérzetet kelt a lengyel eset felszínes kezelése, noha az összes kommunista ország közül ez volt a legbonyolultabb, de egyben a legizgalmasabb is. A történet annyira komplex és szövevényes, hogy másutt is általában csak leegyszerűsítő ábrázolásokkal találkozunk. A háború előtt itt élt a világ egyik legnagyobb zsidó közössége, amelyet a harmincas évek egyre nacionalistább légkörében nemcsak nemzeti kisebbségként kezeltek, de ők magukat is legfőképp annak tartották: sokan közülük nemigen tudtak a még fiatal lengyel állammal azonosulni. Lengyelország a holokauszt legfontosabb színhelye volt. A gyilkosságok természetesen nem légüres térben történtek, hanem nagyon is mély nyomokat hagytak az ország topográfiájában, népességében és lelkivilágában. Közvetlenül a háború után az ország nagy részén káosz, törvénytelenység és polgárháborús hangulat uralkodott. Hazatérő zsidó túlélők százait gyilkolták meg a szomszédok, a több mint 40 áldozatot követelő kielcei pogrom sem volt egyedülálló eset. A zsidósághoz való

viszony ráadásul a Lengyel Egyesült Munkáspárt legfelső szintjein is állandó téma – míg a háborút a szovjet emigrációban átvészelő vezetők között elég sok volt zsidó származású, addig a háború alatt Lengyelországban aktív későbbi párttagok egy részétől nem volt idegen sem a nacionalizmus, sem a zsidókkal szembeni fenntartások. (Ez a képlet természetesen Magyarországról is ismerős.) Nem kis részben éppen ez a frakciók közötti szakadék vezetett az 1968-as antiszemita gyűlöletkampányhoz, amelyhez hasonló Sztálin halála után Kelet-Európában sehol máshol nem találunk. Ez a mai szemmel felfoghatatlan dimenziójú és hatású kampány, amelynek eredményeképpen az addig még Lengyelországban kitartó zsidók túlnyomó többsége emigrált, meghatározó eleme lehetett volna a könyvnek.

Lengyelország amúgy is parádés példája annak, hogy a kommunista diktatúrák mennyi ellentmondással voltak tele, hiszen itt még megőrzött régi vágású antiszemita is az állam legfelső köreihez tartozhattak. Különösen kirívó Bolesław Piasecki (1915–1979) esete, aki 1934-ben a zsidótörvényeket követelő Nemzeti Radikális Tábor (*Obóz Narodowo-Radykalny* – ONR) egyik alapító tagja, majd annak szakadása után az áruklodó nevű *ONR-Falange* nevű szervezet vezére volt. Túlélte a háborút, a német és a szovjet fogságot, majd Gomulka engedélyével újságot alapíthatott. Később a PAX, a katolikus Szejm-frakció elnöke lett, a hetvenes években pedig az elnöki tanácsnak megfelelő Államtanács tagjaként fejezte be nem mindennapi pályafutását.

Miután elfogadjuk, hogy a kötet legfőképpen a magyar példán keresztül próbál általános következtetéseket levonni a kommunista rendszerek zsidókhöz való viszonyáról, igen izgalmas panoptikum tárul elénk. A forrásanyag rendkívül gazdag és változatos: az MSZMP PB jegyzőkönyveitől kezdve a külügyminisztériumi jelentéseken keresztül a titkosszolgálati anyagokig.

A Sztálin halála utáni viszonyokhoz való alkalmazkodás egyik legizgalmasabb pillanata az 1961-es Eichmann-per. A dokumentumokból kiérezhető, hogy a kelet-európai vezetők számá-

ra az egész ügy nagyon rosszkor jött. Legszívesebben tudomást sem vettek róla, de valahogy mégiscsak viszonyulniuk kellett hozzá. A háború után érvényes nemzetközi jog szerint ugyanis a háborús bűnösöket azokban az országokban kellett volna elítélni, ahol bűncselekményeiket elkövették. Ez Eichmann esetében jó néhány országot érintett, de Magyarországot különösen. Elvileg tehát a magyar kormány követelhetné volna Eichmann kiadatását, de a vezetés érdeke azt kívánta, hogy ez ne következhesse be. Mint a kötet következő, 1967-es fejezetéből is kiderül, Kádár János személyesen is nagyon tartott attól, hogy zsidókkal kapcsolatos témák megjelenhetnek a közbeszédben („Ez nem zsidókérdés, ez a fasizmus és az antifasizmus kérdése” – adta ki az irányt). A hidegháború logikája ráadásul a nyugati riválisok felé lökte Izraelt, 1961-re már az NSZK-hoz is aránylag jó viszony fűzte. A kommunista vezetés végül nem talált jobb megoldást, mint hogy cinikus színjátéknak próbálja bemutatni az Eichmann-per, amelynek valódi célja az, hogy elterelje a figyelmet az NSZK fasiszta mivoltáról. Ez a taktika még az állampárti keretek között sem működött igazán olajozottan, hiszen maga a per túlságosan nagy port vert világszerte, és a holokauszt emlékezete is túlságosan mély sebeket tépelt fel ezekben a társadalmakban. Ezért is a kötet egyik legizgalmasabb olvasmánya a B'nai B'rith zsidó szervezet sajtószemléje az Eichmann-per kelet-európai, egyáltalán nem egydimenziós fogadtatásáról. (A *Népszabadságban* például – párhuzamosan az NSZK-t és Izraelt elítélő agitprop-cikkekkal – ismeretterjesztő sorozat jelent meg Eichmann budapesti tevékenységéről és az akkori magyar döntéshozók szerepéről. Állításainak többsége még ma is megállná a helyét. Szerzője Lévai Jenő [1892–1983] volt.)

A következő fejezetben az 1967-es hatnapos háborúval kapcsolatban nyerjük – tárgyalások és telefonbeszélgetések jegyzőkönyvein keresztül – a legizgalmasabb betekintést a szocialista államok döntéshozatali és egyeztetési mechanizmusába. Itt már megjelenik Tito is radikális Izrael-ellenes politikájával, és Románia kivételével végül minden kelet-európai állam,

Moszkva álláspontjához igazodva, megszakítja kapcsolatait Izraellel. Nem sokkal később kézzel fogható a döbbenet, amikor az arab hadseregek látványosan csődöt mondanak. Nagy a bizonytalanság belpolitikai berkekben is. Miközben Kádár János a Politikai Bizottság ülésén kétségbe vonja a zsidó származású párttagok lojalitását (»A párttagság bizonyos kisebb része – ne értsen félre senki – de bizonyos területen létező és nagy hatással bíró része nem kommunista módon viselkedett«), a titkosszolgálat jelentései igazolják, hogy aggodalma egyáltalán nem alaptalan: a Magyarországon élő zsidók jelentős része, legyenek párttagok vagy vallási vezetők, valóban nem tudja megemészteni a rezsím helyenként antiszemita felhangú propagandával fűszerezett Izrael-ellenességét. (Az egyik titkosszolgálati dokumentum egy Á. J. nevű beszélgetőalanyt idéz, akinek véleménye szinte reprezentatívnak számít: »Az emberek általában Izrael mellett foglalnak állást, akikkel beszéltem. Még magas állású párttagok is. Rendkívül ideges vagyok, mert mindenki fél az antiszemitizmustól. Zsidó ember nem mondhatja, hogy Nasszer, az antiszemita vezér a barátja, és a sokat szenvedett izraeli nép az ellensége. Ez nagyon fura helyzet.«)

Ugyancsak titkosszolgálati anyagokból épül fel a könyv utolsó fejezete, amely a pártállami elnyomás mechanizmusairól és a zsidók megfigyeléséről szól. Ez a fejezet helyenként hátborzongató. A Szovjetunió elvárta, hogy a szövetséges országokban írják össze és tartsák nyilván a zsidókat. Ez természetesen ugyanazon probléma elé állította a kommunista apparátust, mint azelőtt a nácikat és szövetségeseiket – lehetetlen volt pontosan meghatározni, hogy ki számít zsidónak, és emiatt a nürnbergi kategóriákhoz hasonló definíciókhoz folyamodtak. Míg Lengyelországban az 1968-as gyűlöletkampány alatt időnként olyanokat is zsidóként bélyegeztek meg, akik származásuk alapján sem voltak azok, az apparátus Magyarországon is csak becslésekbe tudott bocsátkozni a számokat illetően, és leginkább csak alibiszinten látta el a feladatát. Egyedül Csehszlovákia tett valóban komoly kísérletet az összes ott élő zsi-

dó számbavételére. Ezzel a feladattal a helyi titkosszolgálat még 1985-ben is intenzíven foglalkozott, és többek között olyan eget rengető következtetésekre jutott, hogy a „cionista és zsidó burzsoá nacionalista elemek” átlagon felüli koncentrációja a következő öt szférában figyelhető meg: „a) a médiában, b) a kultúrában, c) a tudományban és az oktatásban, d) az egészségügyben és e) a bel- és külkereskedelemben”.

A magyar olvasó számára természetesen még sokkal érdekesebbek a magyar, főleg budapesti zsidó körök megfigyeléséről szóló dokumentumok. A hatalom képviselőit különösen frusztrálták azok a független és tekintélyes személyek, akik nemzetközi ismertségük miatt szinte érintetlenek voltak, mint például a Rabbiképző Intézet legendás igazgatója, Scheiber Sándor (1913–1985). Miként Kovács András a fejezet felvezető szövegében is említi, Scheiber és körének ebben az időszakban kifejtett tevékenysége önmagában is külön monográfiát érdemelne. Már csak azért is, mert a dokumentumok tanulmányozása közben egyre nyilvánvalóbbá válik, mennyire felületesek voltak a hatóságok ismeretei. Ebből a szempontból az itt összegyűjtött anyag nagyon emlékeztet Kenedi János *Kis Allambiztonsági Olvasókönyvére* – mély betekintést nyerünk ugyan belőlük az ügynökségek gondolatvilágába, a megfigyelt személyekről és csoportokról viszont mégis csak aránylag keveset tudhatunk meg.

Mivel a kötetben közölt dokumentumok zöme magyar archívumokból származik, a könyv sikere a fordítás minőségén múlik. A fordító dolga a sajátos hivatali és titkosszolgálati zsargon miatt egyáltalán nem lehetett könnyű, de Andrew Gane remek munkát végzett. A magyar olvasó talán mégis jobban teszi, ha megvárja a könyv magyar kiadását – ha minden igaz, 2018 második felében. A nemzetközi kutatóknak viszont már most nagyon jó iránytűt nyújt ez a kötet, amellyel jobban megérthetik a kommunista rendszerek működését, sajátos belső logikáját és a kelet-európai zsidók életét negyven éven át meghatározó és beszűkítő kereteket.

KERPEL-FRONIUS ÁDÁM

Az „ezüst pillanatok” nyomában

TANULMÁNYOK BEKKER ZSUZSA EMLÉKÉRE

Szerk. Hild Márta, Madarász Aladár
Kronosz, Bp., 2017. 302 old., 2950 Ft

Nem sok tudósnak adatik meg, hogy halála után munkatársai, tisztelői egy neki szentelt kötettel emlékezzenek meg róla. Bekker Zsuzsa (1941–2015) munkásságát – akinek emlékére 2015. november 11-én tudományos konferenciát rendeztek – Madarász Aladár ismertette a szakma folyóiratában (*Közgazdasági Szemle*, LXII [2015], április, 353–355. old.), a konferenciához kapcsolódó kiállítási anyagot, amely azóta a világhálón is elérhető (<https://prezi.com/kgjm7usoh8a9/bekker-zsuzsa-emlekere-ezust-pillanatok-nyomaban>), Demecs Éva készítette. A konferencia 14 előadásának bővített, szerkesztett szövegét tartalmazó könyv két fontos, személyes hangú írástól eltekintve (Szepecsi György: *Bekker Zsuzsa az Országos Tervhivatalban*, 15–24. old.; Farkas Beáta: *A közgazdasági elmélettörténet oktatása Bekker Zsuzsa életművében*, 107–109. old.) valódi elmélettörténeti tudományos dolgozatokat tartalmaz.

Miként Bekker Zsuzsa (1967-ben), a kötet szerzőinek túlnyomó többsége és a recensens is a „Közgázson”, a mai Budapesti Corvinus Egyetemen vagy annak valamelyik jogelődjén szerezte diplomáját. Nem is lehetett másképp, hiszen a szocializmus évtizedeiben a közgazdászképzésben a Dimitrov téri, Duna-parti alma maternek, az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemennek (MKKE) monopolhelyzete volt. Tulajdonképpen ma is ez a helyzet: a Fővám térnek visszakeresztelt közterületen álló Corvinus – a hallgatói és oktatói létszám alapján – az ország legnagyobb közgazdász-képző oktatási intézménye. Bekker Zsuzsa másfél évtizeden át ezen az egyetemen vezette a Közgazdasági Elméletek Története Tanszékét.

Nagy hiba lenne, ha a mostani alkalmat nem ragadnánk meg, hogy érdemben szóljunk Bekker Zsuzsa tudományos pályájának első szakaszáról: diplomamunkáját konzulensként Jánossy Ferenc, az Országos Tervhivatal függetlenített kutatója és Ehrlich Éva segítette, s azután a Tervhivatal lett első munkahelye. 1971–73-ban a Lusakai Egyetemen (Zambia) tanított, akárcsak Jánossy szellemi rokona és vitapartner, Bródy András marxista közgazdász. Egy olyan – bűvőpatakként ma is fellelhető – szellemi tradíció részese volt, amely messze túlnyúlik a közgazdasági elmélettörténeten. Jánossy (1914–1997) Lukács György nevelt fia volt, Bródy András (1924–2010) a Lukács család barátjaként lett Jánossy-követő; s így kapcsolódott be a történetbe a harmadik nemzedékből Bekker Zsuzsa, valamint az ugyancsak jeles életművet hátrahagyó Ehrlich Éva (1932–2009) is – mindketten Bródy András és Jánossy Ferenc tanítványai, kollégái és közeli barátai. Nyilván nem ez a megfelelő hely Lukács György egyes, a marxi közgazdasági elméletet továbbfejlesztő gondolatainak bemutatására, de tény, hogy utolsó nagy munkájában (*A társadalmi lét ontológiájáról*. Magvető, Bp., 1976. Lásd különösen az I. köt. IV. és II. köt. I–III. fejezetét) a társadalmi fejlődés magyarázata a marxi munkaérték-elméletre épül. Ennek elemzésekor a marxi hagyományban megszokott módszer szerint Lukács hosszasan citálja és elemzi a múlt nagyobb és kisebb jelentőségű közgazdászait csakúgy, mint a közgazdaságtan területére bemerészkedő kommunista vezéreket, például Lenint.

Jánossy soha nem titkolta, hogy elfogadja a munkaérték-elmélet centrális helyét és igazságtartalmát, hiszen erre építette fel a „közös út” – az ő szavával: a trendvonal – elméletét, amelyet azután a Jánossy-iskola (Bródy, Ehrlich és Bekker) ellenvetések és vita nélkül képviselt. Ez az elmélet az egyes nemzetgazdaságok hosszú távú fejlődési ütemét *egyetlen* tényező, a dolgozó ember, a munkaerő viselkedésébe beépült stabilizáló tényezők egymásra hatásával magyarázza. A Jánossy-iskolába „visszamenőlegesen” Lukács is beletartozik. Érde-

kes – és talán a szakmai közvélemény számára is ismeretlen – adalék, hogy Jánossy másik nevezetes, a trendvonal elméletéhez kapcsolódó koncepciója, a „helyreállítási periódusok” fogalma szoros kapcsolatban áll Lukács egyik Marxra vonatkozó megjegyzésével, amely szerint „bizonyos gazdasági [...] jelenségek a háború területén fejlettebb formában jelenhetnek meg, mint magában a gazdasági életben. Magától értetődően ez nem »csoda«, és nem is annak jele, hogy a háború szférája abszolút független a gazdaságtól.” (Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. köt., 241. old.) A háborúról pedig megjegyzi, hogy „meggyorsítja (persze olykor akadályozza) az általános gazdasági-társadalmi fejlődést” (uo. 251. old.); a Lukács számára közgazdasági, gazdaságtörténeti ügyekben mérvadó Jánossynál megtaláljuk e gondolat részletes kifejtését is (Franz Jánossy [unter Mitarbeit von Maria Holló]: *Das Ende der Wirtschaftswunder: Erscheinung und Wesen der wirtschaftlichen Entwicklung*. Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main, 1966. [Probleme sozialistischer Politik 12.] Magyarul: *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. KJK, Bp., 1966.). A két világháború egyfajta iskola volt, ahol milliós tömegek kaptak kiképzést a fegyelmzett, pontos együttműködésre, korábban nem ismert gépek, eszközök használatára. Akik túléltek a háborút, azok ezeket az ismereteket a gazdasági életben is hasznosítani tudták. Nagy „iskola” volt a háború a nők számára is, mert a korábban nem dolgozó, képzetlen asszonyok tömegével vállaltak munkát, hogy pótolják a fronton szolgáló férfiakat.

Jánossy Ferenc voltaképpen az ismeretek terjedési mechanizmusából és az ember változási képességének biológiai korlátjaiból indul ki, s jut el a szakmastruktúra és a foglalkozási struktúra kölcsönhatásainak elemzésével a hosszú távon csak nagyon lassan változtatható, évente kb. 2 százalékra becsülhető fejlődési ütem koncepciójához. Ha eltekintünk a népesség növekedésétől, akkor ez a bizonyos 2 százalékos termelékenység-növekedés adja tehát az átlagos, a béke normális körülményei között várható növekedési ütemet, amely

azért ilyen alacsony, mert az ismeretek terjedése, a tanulás szigorúan életkorhoz kötött folyamat. Van, amit az anyaméhben, a bölcsődében, az óvodában, illetve az iskolai és egyetemi padokban kell elsajátítani, megtanulni. Akiknek a balsors olyan életpályát adott, hogy édesanyjuk éhezett, fázott, stresszben élt a terhesség idején, azok behozhatatlan fejlettségi hátránnyal kezdik meg életüket. Aki-ben óvodás korban nem alakul ki a szám fogalma, az nem tudja elsajátítani az általános iskolai számtant, aki fiatalkorában nem járt egyetemre, abból soha nem lesz kiemelkedő tudású orvos vagy mérnök stb. Ez a végső oka annak, hogy a fejlődés ütemét érdemleges mértékben, hosszú távon fenntartható módon nem lehet fokozni: hiába próbálkoznak a kormányok azzal, hogy erőltessék a tőkefelhalmozást, a kutató-fejlesztő tevékenységet. Ha elfogadjuk a Jánossy-iskola gondolatmenetét, akkor ebből már az is következik, hogy a 2 százalékos trendvonalat nemigen befolyásolja, milyenek a tulajdonviszonyok és a politikai felépítmény (szocializmus van-e, vagy kapitalizmus) – ezért indokolt a „közös út” kifejezés. Jánossy egyik kedvenc példája szerint, ha egy ország hivatalos statisztikai évkönyvének első oldalát leszakítjuk – vagyis nem mutatja többet semmi, hogy melyik ország adatait tartalmazza –, akkor a számokból, pusztán a gazdasági fejlettség szintjéről (mondjuk az 1 főre jutó GDP nagyságáról, vagy az 1 főre jutó tanárok számáról) tudunk meg valamit – bár azt nagyon pontosan. A gazdasági adatok azt nem mutatják, milyen az adott ország politikai berendezkedése.

Bekker Zsuzsa megkerülhetetlen és mindenki által szeretett tagja volt a Jánossy-iskolának. Több összehasonlító tanulmányt írt a trendvonalat nagyban meghatározó ipari fejlődés alakulásáról, s ezen belül a gépiparról, és mindvégig népszerűsítette Jánossy és Bródy életművét – írásban, konferenciákon és a katedrán is. Közülük kiemelkedik a *Trendek, ciklusok, gazdaságpolitikák* (in: Madarász Aladár – Szabó Judit [szerk.]: *Miért hagytuk, hogy így legyen*. Tanulmányok Bródy Andrásnak. KJK – MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Bp., 1994.

271–348. old.) című írása, amelyet valószínűleg a jövő nemzedék elmélet-történetesei is gyakran idéznek majd. Itt modellszinten és adatokkal is alátámasztva mutatta be, milyen logikai kapcsolat van a trendvonal-elmélet és az akkori Közgazdaságtudományi Intézetben folyó, szocialtudományszerű kutatás eredményei között.

Izgalmas elméleti kérdés, amelynek sokirányú, érdemi vizsgálata azonban érdeklődés hiányában még valójában el sem kezdődött, hogy érvényes-e a „trendvonal” és a „közös út” elmélete akkor is, ha feltételezzük, hogy a marxi munkaérték-elmélet önelmentmondásokhoz vezet, ezért használhatatlan. Harmincöt évvel ezelőtt papírra vetett, ma is érvényesnek tartott véleményem szerint (Érték, érték-nagyság, mérhetőség. *Közgazdasági Szemle*, XXIX. [1982], 4. szám, 441–457. old.) a válasz igenlő: a Jánossy-iskola alapgondolatai megállnak a marxi munkaérték-elmélet nélkül is. Bár lehet, hogy nincs igazam.

MIRE JÓ AZ ELMÉLETTÖRTÉNET ÁLTALÁBAN?

A rendszerváltás után Bekker Zsuzsa rövid ideig a Pénzügyminisztériumban, majd annak Gazdaságelemzési és Informatikai Intézetében folytatta kutatásait. Az igazi, új feladat akkor találta meg, amikor sokéves oktatói tapasztalat birtokában 1995-ben elvállalta a Közgáz elmélet-történeti tanszékének újjászervezését. A mából visszatekintve egyértelmű, hogy Bekker és lelkes kollégái 15 éven át, 2010-ig az ár ellen próbáltak meg úszni. Pontosán tudták, hogy a közgazdaság-tudomány művelésének és oktatásának intézményei (tanszék-ek, folyóiratok, konferenciák) egyre kevésbé tanulmányozzák és értékelik az elmélet történetét. Paradox módon mindeközben, hosszú időn át, jó okkal gondolhatták volna, hogy a főáram sodra őket támogatja.

A BUKSZ olvasói közül bizonyára sokan ismerik Mátyás Antal (1923–2016) nevét, aki 1953-tól gyakorlatilag egy személyben képviselte a közgazdasági elmélet-történet oktatását Magyarországon – minthogy a jó szerencse hosszú élettel és sok-sok energiával áldotta meg, közgaz-

dász-generációk sora tanulta *kötelező* tantárgyként, az általa írt tankönyvekből az elméletörténetet (l. különösen 620 oldalas *magnum opus*-át: *A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. A marginális „forradalomtól” a keynesi „forradalmon” át napjaink monetáris ellenforradalmáig.* KJK, Bp., 1979.) Olyat, amelyet Mátyás politikailag lehetségesnek gondolt, azaz minden elméletet, minden tételt a marxi politikai gazdaságtan kritikájába csomagolva. A rendszerváltás előtt ez a diákok többsége számára is „okos” kompromisszumnak tűnt, hiszen a lényeg az volt, hogy – az ugyancsak kötelezően tanult kap. pg. és szoc. pg. mellett – megkapják a bevezető alapismereteket a „nyugati” közgazdaságtanhoz is.

A rendszerváltás utáni időszak szemszögéből persze Mátyás Antal több évtizedes monopolhelyzetét lehet a fentieknél sokkal kritikusabban is értékelni. Érdemes idézni Pete Péter sorait, aki Bekker Zsuzsa 2000-ben megjelent tankönyvét recenziálva a következőket írta:

„Nem az »átkos« rendszer úgy általában, hanem konkrét intézmények konkrét működési módja formálta a korabeli oktatást. [...Mátyás neve] nem azért fonódott össze témájával, mintha oly kiválóan művelte volna, hanem azért, mert pozíciójára támaszkodva monopolhelyzetet teremtett magának [...]. Az a mód, ahogy a polgári közgazdaságtan oktatásának egészét a saját személye köré szervezte, arra enged következtetni, hogy [...] a modern elmélet alapjait a politikai gazdaságtan mellé csempésző szerepet nem is ambicionálta, pontosabban nem ezt ambicionálta. Ha ezt ambicionálja, biztosan megengedte volna, hogy a modern polgári elmélet oktatásához más is hozzáférjen, tankönyvet írjon és taníthassa azt.” (Pete Péter: *A mindenkori mainstream.* BUKSZ, 2002. tavasz, 41–47. old.)

Azoknak, akik oktatóként és kutatóként a nemzetközi tudományos sztenderdeknek megfelelően akartak foglalkozni az elméletörténettel, az 1995-ös vezetőváltás megváltásnak

tűnhetett. Végre lehet a tudományágot önmagáért művelni, sutba dobni a kényszerű marxista interpretációs keretet, és felzárkózni a legjobb nyugati egyetemek oktatási-kutatási gyakorlatához. A legjobb diákok ne csak Marxot olvassanak eredetiben – ez kötelező volt minden diák számára, ha elméleti szakirányon tanult –, hanem Marshallt, Keynest és Friedmant is. Persze arra sohasem lesz idő, hogy mindenki mindent eredetiben olvasson, de legalább egy jól válogatott szöveggyűjteményből ismerhesék meg a régi és mai szellemi óriások stílusát, írásmódját, nyelvét. Ehhez új tankönyv kellett. (Bekker Zsuzsa [szerk.]: *Gazdaságelméleti olvasmányok, 1. Alapművek, alapirányzatok.* Aula, Bp., 2000.) Ugyanezt a célt szolgálta a *Közgazdasági Nobel-díjasok, 1969–2004* című, Bekker szerkesztette kötet is: kapjanak a diákok egy tömör összefoglalást meg szemelvénygyűjteményt is abból, hogy a jelen nagyjait milyen közgazdasági kérdések foglalkoztatják, s melyek váltják ki a létező legmagasabb presztízsű szellemi elismerést.

A mából visszatekintve azonban egyértelmű, hogy két fontos, egymástól majdnem független változás éppen az ellenkező irányba hatott. Ekkor már több évtizedes tendenciaként a közgazdaságtan főárama a természettudományok módszertanát igyekezett adaptálni – egyebek mellett azzal a következménnyel, hogy a legújabb tankönyvekből és az évente megújuló tanmenetekből hely- és időhiány miatt kiszoruló korábbi elméletek a legjobb tanárok és diákok fejében is leértékelődtek. A vezető országok *top* egyetemlein már évtizedek óta olyan tankönyvekből tanítanak, az ún. mainstream folyóiratok olyan cikkeket publikálnak, amelyek ennek a logikának megfelelően születnek. Elég azt tudni és arra hivatkozni, ami a legutóbbi tankönyvekben szerepelt, meg azokra a szakcikkekre, amelyeket az utolsó 3–5 évben írtak. És ez az a pont, ahol kegyetlen erővel érvényesül a „méret a lényeg” szempontja. Az Egyesült Államok, Anglia, Németország stb. oktatási piaca olyan hatalmas, hogy azon megférnek a mainstreamtől eltérő felfogású tanszékek, folyóiratok, kutatóintézetek is.

Magyarországon viszont nem volt és ma sincs hova menekülniük az elméletörténet elkötelezett oktatóinak és kutatóinak. Könnyű belátni, hogy az Egyesült Államoknál harmincnégy-szer kisebb ország tudományos világában miért nincsenek kivételes, a főtendenciával ellentétes gondolkodásmódot képviselő intézmények.

A másik nagy csapás, amely a Bekker Zsuzsa által megújítani akart elméletörténeti tanszéket érte, a két-szintű bolognai rendszer, illetve a kreditrendszer bevezetése volt. Az elméletörténet mind az alap-, mind a mesterszintű közgazdászképzésben megszűnt *kötelező* tantárgy lenni. A Corvinus Egyetemen is, de még inkább az ország vidéki alma materiben elfogytak a diákok. Ha nincs (elegendő) hallgató, a tanszék nem tud (elegendő) órát biztosítani az oktatóknak, így előbb-utóbb mindenütt elfognak, kiöregsznek a tanárok is. 1970 és 2017 között a Közgázon kívül Magyarországon már sehol sem működött elméletörténeti tanszék. Ám a budapesti tanszék elég nagy volt ahhoz, hogy a vidéken lassacskán létrejövő közgazdászképző helyeken a budapesti tanszék oktatói elvállalják ezt a munkát is. Bekker Zsuzsa halála után az önálló tanszék a Corvinuson is megszűnt. A Közgazdasági Intézet keretein belül, egy főállású és néhány külsős óraadóval még létezik a Közgazdasági Elméletek Története Központ elnevezésű formáció, több vidéki egyetemen pedig más tanszékek oktatói – mintegy hobbiból – időnként még tartanak elméletörténeti órákat.

Ilyen körülmények között igazán szívből örülhetünk annak, hogy a jelen kötet minden írása megfelel a nyugati sztenderdeknek. Ezek a tanulmányok – eltekintve a már említett két rövid, személyes visszaemlékezéstől – megjelenhettek volna nagy presztízsű, referált folyóiratokban is. Ami mutatja, hogy – minden nehézség ellenére is – folyt komoly elméletörténeti kutatás az 1995 óta eltelt húsz évben a Közgázon, meg azokon a vidéki egyetemeken is, ahová Bekker Zsuzsa kisugárzása elért (Szeged, Pécs).

A kötet leghosszabb tanulmánya, Hild Márta munkája Paul A. Samuelsonnak – az ő kifejezésével: a modern közgazdaságtan utolsó

„generalistájának” – elméletörténeti munkásságát tárgyalja. Samuelson maga is tevékenyen vett részt abban a folyamatban, amely háttérbe szorította az elméletörténetet, miután belátta, hogy a modern főáramú közgazdaságtan műveléséhez és oktatásához nincs igazán szükség a régi alkotók gondolatainak ismeretére.

Száz János írása biztosan megérdemli a „legeredetibb” megformálásért kijáró dicsőretet. A szerző 2009-ben a 49-es villamoson véletlenül összefutott Bekker Zsuzsával, ahol persze nem volt idő egy évszázados vitákat generáló tudományos kérdés megtárgyalására. Ezért a „mi határozza meg a kamatláb természetes rátáját?” kérdésre adott válasz e-mailek egymásutánjából bontakozik ki. Azután persze kiderül, hogy Száz Jánost a kamatláb alakulása már kezdő oktatóként, 1976-ban is foglalkoztatta, és persze az is, hogy az efféle kérdésekre a közgazdászok valójában koronként eltérő válaszokat adtak.

A kötet kilenc szabályos elméletörténeti dolgozata közül még Csató Katalin tanulmányát emelem ki, amely a főáramot hol meghatározó (Walras), hol attól szemléletében és következtetéseiben eltérő francia közgazdasági irodalmat tekintti át, amely utóbbi Richard Cantillon (1680–1734) és François Quesnay (1694–1774) úttörő, ám a mai, önelégült mainstream szemszögéből nézve sehol sem vezető modelljeivel kezdődött. Még ennél is ezotrikusabb alakja volt a közgazdaságtannak a német Wilhelm Launhardt (1832–1918), akit egy rövid tanulmányban Meyer Dietmar mutat be a magyar olvasóknak.

MENNYIT ÉR A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI ELMÉLETTÖRTÉNETI HAGYATÉK?

Amikor Bekker Zsuzsa 1995-ben átvette Mátyás Antal posztját, nyomban elindított egy olyan hosszú távú csoportmunkát, amely viszonylag rövid idő alatt is jelentős mennyiségű eredményeket hozott. Személyes ügyének, élethivatásának tekintette, hogy kiássa a könyvtárak és levéltárak mélyéről és tanítható formában egybegyűjtse a magyar közgazdasági gondolkodás 1945 előtti, elfeledett vagy akár soha széles körben meg sem

ismert műveit (*Gazdaságelméleti olvasmányok*, 2. köt. *Magyar közgazdasági gondolkodás*. Aula, Bp., 2002). Ennek jegyében rendezte sajtó alá Kossuth Lajos gazdasági írásait és több még korábbi, mára már elfeledett magyar szerző munkáit (*„Illik-e a magyarhoz a csalfa kereskedés?”* Aula, Bp., 2008).

Csak hogy a feledés homályából kimentett magyar szerzők sokkal inkább „eszmeimportőrök” voltak, semmint eredeti gondolkodók. A jelen kötet három tanulmánya is ezt igazolja (Ivók Aurél: *Hidépítők nyomában – Széchenyi István, Kautz Gyula és Bekker Zsuzsa*, 41–56. old.; Rab Virág: *A családi kapcsolatok reprezentációja Zsindely Sándor Hegedüs Loránt élete és munkássága című tanulmányában*, 57–80. old.; Kovács György: *A gazdasági szabadság kérdése a két világháború közötti magyar közgazdasági gondolkodásban és a szegedi egyetem nemzetgazdasági, 81–106. old.). Széchenyi István és Kautz Gyula (1829–1909), az 1920-as évek sikertelen pénzügyminisztere, Hegedüs Lóránt, ifj. Boér Elek (1899–1954), Heller Farkas (1877–1955), Navratil Ákos (1875–1952), Surányi-Unger Tivadar (1898–1973) vagy Neubauer Gyula (1891–1978) a maguk korában persze jelentősek voltak a hazai politikában és/vagy az üzleti életben, de könyveikkel, cikkekkel a közgazdaság-tudomány nemzetközi pályán futó szekérének sajnos nem adtak érdemleges lökést. Paradox módon műveik is, ők is leginkább azért felejtődtek el, mert mindenki igyekezett a kortárs főáramhoz kapcsolódni. Nagyjából ugyanazt gondolták, tanították és írták, és semmivel sem rosszabbul, mint amit a korabeli bécsi, londoni vagy chicagói kollégák. Ám világszerte igaz, hogy az utókor érdeklődésére a főirányt követő közgazdászok sokkal kevésbé számíthatnak, mint azok, akik excentrikus módon valami teljesen új gondolattal állnak elő – még akkor is, ha koncepciójukat a kortársak okkal és joggal komolytalannak, elfogadhatatlannak tekintik.*

Ezen a ponton Bekker Zsuzsa és mindazok, akik tudományos munkájuk kisebb-nagyobb hányadát az 1945 előtti hazai elméletörténeti hagyaték feldolgozására fordították-fordítják, egy feloldhatatlan ellentmondás hálójában vergődnek. Egyfelől nyil-

vánvaló, hogy ezt a munkát itthon kell elvégezni, mert reálisan nem várható, hogy külföldi egyetemeken kutatói végezzék el helyettünk. Másfelől viszont túlságosan kicsi az elméletörténet iránt érdeklődő tudósok magyarországi csapata, és alig vannak többen azok a diákok és fiatal szakemberek, akiket ennek a fáradságos munkának az eredménye igazán érdekelne.

Szállóige lett az irodalomtörténész-ként is jelentős Hatvány Lajos több mint száz évvel ezelőtt tett szellemes megjegyzése a klasszika-filológiáról: *die Wissenschaft des nicht Wissenswerten* – a tudni nem érdemes dolgok tudománya. Valahogy így állunk a régmúlt magyar közgazdászainak hagyatékával is. Finom (ön)jironiával erre a fogatkozásra utal a kötet címe is: *Az „ezüst pillanatok” nyomában*. A XIX. században és még a XX. század első felében is a hazai közgazdaságtani publikációkban és az egyetemi képzésben központi helyet foglalt el az elméletörténet. Nevezzük ezt az aranykornak. Ha minőségében nem is, az oktatott diákok számát tekintve még ide sorolható a Mátyás Antal-korszak is. Ehhez képest a Közgáz Elméletörténeti Tanszékének az a 15 éve, amely Bekker Zsuzsa nevéhez kapcsolódik, már csak egy „ezüst pillanat”. Hiába született jobbnál jobb könyvek, s kapott lehetőséget több oktató, az elméletörténet fokozatosan visszaszorult, majdhogynem el is sorvadt. Éppen ezért csak elismerés és dicsőret illeti ezt a kötetet és azokat, akik továbbviszik Bekker Zsuzsa munkásságát. Ha lesznek ilyenek.

MIHÁLYI PÉTER

Sándor L. István: Repedések a rendszeren

KULTÚRA ÉS TÁRSADALOM A 70-ES ÉVEK VÉGÉN MAGYARORSZÁGON

Selinunte, Bp., 2016. 356 old., 3600 Ft

Sándor L. István színházi és tánckritikus három éven belül második művészetpolitikai kötetét publikálja. *A Katona és kora* (Ellenfény, Bp.,

2014.) színház- és politikatörténeti szempontból vizsgálta a Nemzetitől függetlenített budapesti Katona József Színház alapításának körülményeit és a Székely Gábor és Zsámbéki Gábor rendezők által nyitott új színházművészeti fejezet eseményeit. Ebben az épület történetének ugyanúgy helye volt, mint a kortárs alkotóknak és a kelet-európai vendégtársulatoknak. A *Repedések a rendszeren* – a szerző szóhasználatával – ennek „ikerkönyve”.

Kétségtelenül érdekes időszak a hetvenes évek közepe a világban és Magyarországon is. Az olajárrobbanás előrevetítette a „szocialista vilárendszer” lemaradásának fokozódását, a helsinki folyamattal együtt a békés egymás mellett élés „mint az osztályharc új formája” felerősítette a világrendszerek közötti ideológiai háborút, miközben Afganisztánban valósággá vált a Breznyev-doktrína. Az 1973-as arab–izraeli háború és az európai terrorcselekmények átírták a nyugati biztonspolitikát. Ami a hazai viszonyokat illeti, a gazdasági reform bukása és vele összefüggésben a kultúrpolitika balkanyarja nyomán a nyolcvanas évek felé haladva az értelmiséget – még a rendszer feltétlen híveit is – bizonytalanság, céltalanság fogta el.

Sándor L. István könyve tematikailag három egységre tagolódik. Az első száz oldal a miniszterelnökhelyettesé „buktatott” Aczél Györggyel – akinek KB-titkári felügyeleti területét Óvári Miklós vette át – és az 1976-tól kulturális miniszter Pozsgay Imrével foglalkozik, bemutatva személyiségüket és felelősségüket az új kultúrpolitika érvényesítéséért. A könyv második harmada filmelemzéseket tartalmaz, a harmadik pedig Csurka István műveiről és a színházi élet egyes eseményeiről szól. Aczél és Pozsgay mindazonáltal a kötet egészében jelen van.

Az újságírói, kritikusai munka és a kutató történetési attitűd a hazai társadalomtudományi gyakorlatban sokáig összeegyeztethetetlennek tűnt. A jól vagy kevésbé jól sikerült próbálkozások e kettő ötvözésére alig érték el a tudományos közösség reflexiók szintjét. Példa erre Pünkösti Árpád Rákosi Mátyásról írt életrajzának lényegében visszhangtalan három kötete (*Ráko-*

si a hataloméért 1945–1948. Európa, Bp., 1992; *Rákosi a csúcson 1948–1953*. Magyar Könyvklub, Bp., 1996; *Rákosi bukása, száműzetése és halála 1953–1971*. Európa, Bp., 2001.). A színház-történetben viszont korábban is írtak kritikusok – Bános Tibor, Koltai Tamás, Molnár Gál Péter – tudományos igényű munkákat. Am Sándor L. könyvében a történeti szegmensek nem érik el a műelemzéseinek szintjét – ami különösen a kötet első harmadában feltűnő.

Rögtön az elején azt olvassuk, hogy Aczél György 1958-ban „a pártprotokoll felrúgva” miniszterhelyettesként terjesztette a Központi Bizottság elé *Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei* című, utóbb korszakos jelentőségűvé vált dokumentumot (17. old.). Pedig Révész Sándor monográfiájából tudható, hogy Orbán László először önmagát javasolta előadónak a KB-ülésre, amit a Politikai Bizottság el is fogadott, de végül mégis Aczél terjesztette elő a tervezetet (Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sik, Bp., 1997. 101. old.)

A váltás mögött valójában néhány érthető motívum és egy egészen prózai ok állt. Egyrészt Aczél sosem volt klasszikus értelemben vett „másodhegedűs”: az MSZMP Központi Bizottságának megalakulásától kezdve tagja, 1957 áprilisától művelődésügyi miniszterhelyettesként, 1958 februárjától első helyettesként vett részt az eredetileg kormányprogramnak készülő dokumentum összeállításában. Ráadásul 1957 októberétől ő vezette a KB Kultúrpolitikai Munkaközösségét is. A prózai ok pedig a pártfegyelem: a KB-ülés eredeti időpontja módosult, s az új dátum ütközött Orbán előre kiírt szabadságával. Aczél bemutatását Sándor L. két interjúkötetre (*Egy elmaradt vita helyett. Jacques de Bonis [France Nouvelle] kérdez – Aczél György válaszol*. Kossuth, Bp., 1975.; *Beszélgések Magyarországról, szocializmusról. Aczél György válaszol Francis Cohen kérdéseire*. Kossuth–Magvető, Bp., 1982.) támaszkodva írta meg, mert különösen alkalmasnak találta őket arra, hogy a korabeli pártzargon és az aczéli gondolkodásmód dokumentálásával érzékeltessék az időszak közhangulatát. A hatalmi elit tagjai

ugyanis nem nyilatkozhattak szabadon bármely témakörben. Lehetőségeik az egymás között felosztott szakterületek határáig terjedtek. Ez alól csupán Kádár és Aczél volt kivétel. Aczél hamar felismerte az interjú lélektani falakat ledöntő hatását, és Kádár feltétlen bizalmának tudatában járult hozzá a két, teljes egészében interjú tartalmazó kötet kiadásához, amelyek később többször és több nyelven is megjelentek, mivel kiváló politikai propagandalehetőséget kínáltak.

Az a bizonyos nyilvános televíziós vita a hivatalos verzió szerint a francia fél állása miatt maradt el. Aczél komolyan készült rá: kezdeményezésére az MTV egyik stúdiójában szimulálták a vitát. A kérdező szerepét játszó Boldizsár Ivánon és Szinetár Miklós rendezőn kívül felkért megfigyelőként jelen volt Sugár András újságíró is. A Nyugaton elfogadott, de nálunk teljességgel provokatívnak minősülő stílusban feltett kérdéseket az irodalmias nyelvezethez szokott Aczél drasztikus támadásnak érzekelte. Szerencséjére Peyrefitte-et kinevezték miniszternek, s így ő lépett vissza, mondván, hogy pártpolitikusként nem vitázhat. Aczél kiváló politikai marketingérezéke elsősorban nem a vita vállalásában, hanem a meghiúsulás kihasználásában mutatkozott meg.

Pozsgayt a szerző mint az új politikusnemzedék képviselőjét szintén néhány interjú alapján, valamint a nevéhez köthető első jelentős dokumentum, az 1976-os közművelődési törvény keletkezésének visszhangjával jellemzi. Az Aczél- és Pozsgay-idezetek kétségtelenül plasztikusak, ám a pusztán a korabeli retorikai fogalmi apparátuson alapuló ábrázolás egy ponton olvasókönyvizűvé válik. Szükség lett volna annak érzékeltetésére, hogy Aczél 1974-től hogyan alkalmazkodott a megváltozott erőviszonyokhoz, hiszen a művészeti életet behálózó kapcsolatrendszere megmaradt.

1977 végén tették közzé *Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata művészeti életünkéről* című dokumentumot, amely szentesítette a visszarendeződés művészetpolitikai konzekvenciáit. Erről Sándor L.

sajnos egyáltalán nem ír. A határozat megállapította, hogy az 1958-as *Irányelvek* helyesnek bizonyultak, a „három T” elve megfelelő, és az adminisztratív tiltás csak „kivételes eszköz” lehet. Ugyanakkor felsorolta a hiányosságokat – elmaradtak a marxista jellegű tisztázó viták, erőteljesen behatolt a polgári ideológia, a fiatal művésznemzedék tagjait nem vonták be kellően a közéletbe stb. – és leszögezte, hogy a marxizmus–leninizmus örökségére alapozva magasabb szintre kell emelni az elvi, elméleti munkát. „Az alkotóműhelyekben [...] növelni kell a vezetők személyes politikai felelősségét; az állami fegyelemnek következetesen érvényt kell szerezni”, lévén a „művészetpolitikai feladatok megoldásának feltétele a párt vezető szerepének következetes érvényesítése a művészeti életben. Ennek érdekében emelni kell az irányítás eszmei, tartalmi színvonalát.” (*A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Szerk. Vass Henrik. Kossuth, Bp., 1983. 645–652. old.)

Röviden azt mondhatjuk: a jogokat a pártvezetés, a felelősséget a kormányzat kapta. Aczél György pontosan tudhatta, hogy a bíráló neki szólt (hogyan is létezhetett volna önálló állami művészetpolitika!), és ez is fokozta a feszültséget Aczél és az 1976-ban kulturális miniszterré választott Pozsgay Imre között. Kettejük életkora, életfelfogása, habitusa jelentősen különbözött. Nem véletlen, hogy Aczél 1982-es KB-titkári visszatérése egybeesett Pozsgay miniszteri menesztésével.

Sándor L. könyve következő részében a kor társadalmát a kurrens témájú és cselekményű filmek és színdarabok interpretációjával rajzolja meg. A sor Kardos Ferenc *Ékezet* című filmjével kezdődik: a népművelői magatartás játékfilmes feldolgozása szinte inverze a parlamenti vita megtervezett koreográfiájának. Zsom-bolyai János *Kihajolni veszélyes* című filmje az alapjául szolgáló hangjáték (*Tartályvonat Pest felől*) tükrében nyer értelmet. Ezután sorra kerül Gaál István *Legatója*, Kósa Ferenc *Balczóportéja*, a *Küldetés*, Rényi Tamás *K.O.*-ja. Ez utóbbinál remek ötlet a *K.O.* és az amerikai *Rocky* párhuzamos elemzése.

A következő fejezet központi alakja Csurka István. A szerző az ő műveiből készült Dömölky János-filmeket (*A kard*, *Amerikai cigaretta*), valamint Csurka színpadi műveinek (*Ki lesz a bálanya?*, *Deficit*, *Nagytakarítás*, *Majális*) cselekményét és hátterét mutatja be. Nem csupán a műveket ismerteti, hanem a különböző verzióik (novella, dráma, hangjáték, forgatókönyv) összevetésével a hangsúlyváltásokat is érzékelteti. A sok szempontból szociográfiai mélységű ábrázolásra vállalkozó kortárs szépirodalom és filmművészet jól szemlélteti az akkori magyar társadalom igényét, hogy szembenézzen önmagával, továbbá az erre érkező kultúrpolitikai reakciókat. Ekkora érik be a kelet-európai filmművészet legismeretesebb műfaja, a filmszatíra. A hatalom üzenete egyértelmű: változtatni nem akarunk/tudunk/fogunk, de azt megengedjük, hogy abszurdításba hajló mindennapjainkon közösen nevesünk. S minden marad a régiben. Legalábbis egyelőre.

A műelemzéseket két kultúrpolitikai blokk tagolja. Egy bőséges válogatás Tóth Dezső akadémikus, miniszterhelyettes 1978-as pécsi film-szemlés vitaindítójából, valamint az 1976-os Debreceni Irodalmi Napok keretében a mai magyar drámáról elhangzott referátumokból. Aczél visszaszorulásával sok szempontból ő vette át a művészeti élet irányítását. Jellemző, hogy az 1975-ös XI. pártkongresszus után a művészetpolitika feladatait összefoglaló cikket is Tóth jegyezte a *Pártélet* című folyóiratban. Ebben kifejtette, hogy a művészetpolitika megvalósításának eszközrendszere megváltozott. Első helyen az adminisztratív eszközök állnak, és csak ezeket követi az elvi vita, a marxista–leninista művészetkritika s a művészeti alkotóműhelyek önálló felelőssége. Cikkét a pártellenőrzés erősítésének követelményével zárta, előrevetítve a fokozódó intoleranciát – és az idézett 1977-es párthatározatot. (Tóth Dezső: *Művészeti életünk feladatai a XI. kongresszus után*. In: *Művészetpolitikánk időszerű kérdései. Tanulmányok*. Szerk. Agárdi Péter. Kossuth, Bp., 1977. 187–197. old.)

Az 1970-es évek művészetpolitikájának történeti kutatása az utób-

bi másfél évtizedben több sikeres munkát eredményezett, közéjük tartozik például Gelencsér Gábortól *A Titanic zenekara: Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében* (Osiris, Bp., 2002.) és Eörsi László monográfiája a kaposvári színházról (*„Megbombáztuk Kaposvárt”. A kaposvári Csiky Gergely Színház és a kultúrpolitika*. Napvilág – 1956-os Intézet Alapítvány, Bp., 2013). Sándor L. István hozzájuk képest is jó úton jár. Kötete előszavában a „valódi főszereplőként” az elemzett filmek és drámák értelmiségi magatartásformáit jelöli meg – tegyük hozzá: mintegy kapcsolódva Szilágyi Gábor és Bíró Gyula filmtörténeti munkáihoz (Szilágyi Gábor: *A mai magyar társadalom filmen 1957–1972. Viselkedésminták és konfliktusok*. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, Bp., 1977; Bíró Gyula: *A magyar film emberképe 1957–’85*. Antológia, Lakitelek, 2001.). Igaza van, mert a kitűnő műelemzésekhez képest a két politikusportré elnagyolt, és hiányzik a történeti bemutatáshoz nélkülözhetetlen forráskritika.

A kötet záró szövegrészei az évtizedvégi színházi vitákat tárgyalják, és intézményi helyzetképeket mutatnak be: a fővárosban a Nemzetit, a Madáchot, a Vigaszínházat és a Stúdió K-t, vidéken Kaposvár, Szolnok és Kecskemét színházát. Sándor L. külön ír a fővárosi vendégjátékokról, benne a nagy port felvert kaposvári *Allami Áruház*-bemutatóról, amely mögött megint csak az Aczél–Pozsgay-ellentét sejlik föl. A Nemzeti Színház 1978. novemberi Székely Gábor rendezésű *Danton halálának* bemutatója pedig új színház-történeti korszakot nyit – és könyvet zár.

Végezetül néhány szerkesztési kérdéstről. Az illusztrációként közölt fotók nem feltétlenül illeszkednek a szöveghez, a képaláírások több helyen hibásak vagy hiányosak. A kötet érdeme volna a bőséges felhasznált irodalom, ám a hivatkozások szerkesztése következtelen. A szerző végig alkalmaz lábjegyzeteket, ezek számozása fejezetenként újratekődik. Teljes-séggel érthetetlen bizonyos részekben a párhuzamos szövegközi jegyzetek alkalmazása. Nyilvánvaló elírások jőszerivel minden könyvben marad-

nak (mint pl. a 16. oldalon a Rajk-per helyett a Rákosi-per), a kiadói szerkesztés hibájául elsősorban nem is ez, hanem a képanyaggal és a jegyzeteléssel kapcsolatos hiányosságok róhatók fel.

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR

Deres Kornélia: Képkalapács

**SZÍNHÁZ, TECHNOLÓGIA,
INTERMEDIALITÁS**

József Attila Kör, Bp., 2016. 257 old.,
3000 Ft (JAK-füzetek)

Az új technológiai médiumok megjelenése és terjedése mindig magával vonja a színház mediális sajátosságainak és a kultúrában elfoglalt helyének újragondolását. Nincs ez másképp a kortárs médiakörnyezetünket átszövő digitális médiumokkal sem. Míg azonban a nemzetközi színházi diskurzus már a kétezres évek óta kitüntetett figyelmet szentel e kérdésnek, a hazai színháztudományi kutatásokból szinte teljesen kiszorult. Deres Kornélia kötete erre a hiányra reflektál, s remélhetően termékeny párbeszédet kezdeményez a témában. Erre minden esélye megvan, hiszen a legújabb színház- és médiaelméleti szakirodalmat bevonva, átfogó elméleti keretben tekinti át a színház és média-technológia kapcsolódási pontjait, és gazdag szempontrendszer alapján, érzékletesen elemzi a digitális médiumokat újszerűen alkalmazó külföldi és magyar rendezők előadásait.

Az elemzés elsősorban a kortárs színházban megjelenő mozgókép percepciójára és esztétikai hatásaira, valamint a színházi intermedialitás jelenségére összpontosít. A szerző célja, hogy az intermedialitás elméletét bevezesse a magyar színházelméleti diskurzusba, s ezzel segítse a kortárs médiaesztétikákra reflektáló előadások felvetette kérdések végiggondolását. Például azt, hogy a mozgóképnek a színház mediális kereteire tett hatása miként alakítja a magyar színházi hagyományt.

A kötetben ehhez kapcsolódón megjelenik a színházi hagyomány

finom újrendezésének gesztusa is. Az intermedialitás-elméletek alkalmazása ugyanis lehetővé teszi olyan rendezői formanyelvek újraértelmezését, amelyeket a magyar kritikai recepció megfelelő elemzési stratégia híján a kánon peremére szorított. Deres hosszú alfejezetet szentel például a Mozgó Ház Társulás előadásainak, amelyek mellőzöttsége szerinte elsősorban abból fakadt, hogy „a (magyar) kritikusok többsége egy szöveg- és színész-központú dramaturgikus perspektíván belül próbálta meg értelmezni és értékelni” őket (92. old.). Bodó Viktor rendezéseit, noha a magyar színházi hagyomány karakteres részét alkotják, ugyanezért bírálták, pedig e produkciók már képesek voltak arra, hogy „intermediális horizontból [kérdzenek] rá az ábrázolás, elbeszélés és nézés mediális konvencióira” (10. old.).

Ennek bizonyítására Deres nyugat-európai, észak-amerikai társulatok produkcióival veti össze a Mozgó Ház előadásaiban, Bodó rendezéseiben megjelenő új tér-, idő- és narratív struktúrákat, dramaturgiai stratégiákat és jelenlét-módozatokat, feltárva a közöttük fennálló hatástörténeti kapcsolatokat. Így helyeződik egymás mellé a Wooster Group és a Mozgó Ház Társulás, Frank Castorf és Bodó Viktor, valamint a Hotel Modern és Mundruczó Kornél.

A *Képkalapács* öt nagyobb szerkezeti egysége közül az első a színházi intermedialitás vizsgálatához szükséges elméleti és történeti háttérrel vázolja fel. Meggyőzően érvel amellell, hogy a médiumspecifitás szempontja nem megfelelő a multiperspektivikus elbeszélésmódokkal, hálózatos, dinamikus idő- és térstruktúrákkal, virtuális és távolsági jelenlétmódozatokkal dolgozó előadások elemzéséhez. Már csak azért sem, mert a médiumspecifikus paradigmával szinte kéz a kézben járnak azok a jelenlétspecifikus definíciók, amelyek a közös nézői-színészi tér-idő performativitását tekintik a színház egyik alapvető sajátosságának. Az intermedialis szerkezeteken, kapcsolatokon alapuló előadások azonban pontosan az ilyen jelenlétstruktúrákat utasítják el. Elég csak a Gob Squadnak a kötetben is elemzett

Room Service című produkciójára gondolnunk, amelyben a nézők és a színészek más-más térben helyezkedtek el, és csupán az élőben sugárzott videoközvetítések révén láthatták, hallhatták egymást.

A mozgóképeket alkalmazó előadások jelenlétmódozatainak meghatározásához Deres kölcsönveszi Philip Auslandertől a *liveness* (életteliség) fogalmát, amellyel tudatosíthatja, hogy „egy komplex médiakörnyezetben a jelenlét fizikai közelség helyett már elsősorban temporális közelségként definiálódik, s így például egy videó-beszélgetés is ugyanúgy élő jelenlétet közvetít, mint a színész kézzelfogható teste” (166. old.). A fogalom produktivitását bizonyítják a következő fejezetek elemzései, a Gob Squad, Frank Castorf, Bodó Viktor és Mundruczó Kornél előadásairól. Deres példákkal igazolja, hogyan oldódik fel a *liveness* fogalmában az élő és a mediatizált, az aktuális és a távoli jelenlétek kombinációja.

A *Képkalapács* fontos érdeme azoknak a fogalmaknak az alkalmazása is, amelyek a színházat gyűjtőhelyként, hipermédiumként, hipermediális tér-időként, vagy éppen multimodális médiumként képzelik el. Egyfelől az intermedialis előadások olyan átmeneti teret nyitnak meg, amely egyszerre hordozza, kebelezi be és keretezi több médium sajátosságait, működésmódját, észlelési mintázatait. Másfelől Deres Kornélia értelmezési stratégiáit alapjaiban határozza meg az a gondolat, hogy a színházi intermedialitás csakis a nézői észlelés, érzékelés folyamataival és azok reflexiójával összefüggésben vizsgálható. A színházat ugyanis – Peter M. Boenisch nyomán – „az észlelés új módozatainak tréningközpontjaként” képzelet el.

Az intermedialitás változatos színrevitelének bemutatását Freda Chapple és Chiel Kattenbelt azon gondolata vezérli, amely szerint „a színház és performansz terében megjelenő digitális technológiák és más médiumok új reprezentációs módok; új dramaturgiai stratégiák; a szavak, képek és hangok újfajta strukturálását és színpadra állítását; a test új térbeli és időbeli pozicionálását; új időbeli és térbeli kapcsolatok kialakítását

teremtik meg” (Freda Chapple – Chiel Kattenbelt [eds.]: *Intermediality in Theatre and Performance*. Brill–Rodopi, 2006., idézi Deres, 14. old.) Az új struktúrák pedig magukkal vonják a képek – dramatikus paradigma által feltételezett – rendjének felforgatását is. Ahol ugyanis a képalapács lecsap, törések, többirányú repedések keletkeznek: a nézőpontok megsokszorozódnak, szétszóródnak; dehierarchizált, töredezett elbeszélés-módok, hálózatos idő- és térkapcsolatok jönnek létre; az észlelés pedig széttrörik, szimultánná válik. Deres kötete ezt a törésekkel, repedésekkel átszótt színházi médiatáját térképezi fel.

A *Térbeli idő* című második fejezet a hálózatos időkapcsolatokra koncentrál. A Wooster Group és a Mozzgó Ház Társulás előadásainak példáján vizsgálja, hogy a színházban megjelenő mozgóképek hogyan tematizálják az emlékezet működését, „miképpen képes[ek] színpadra állítani az idő változatos rétegeit” (17. old.) és létrehozni térbeliesített időstruktúrákat, hogyan mossák el a határokat jelen és múlt között. Deres a mediatizált táj és a technológiai tájkép terminusával érzékletesen írja le a digitális médiumok által uralt színpadi környezetet. A *(szonorikus) közép*, illetve a *köztes táj* itt bevezetett fogalma viszont némi pontosításra szorulna.

A *képek rendje* című harmadik fejezet már a mozgóképek nyomán létrejövő multiperspektivikus, dehierarchizált színházi elbeszélés-módokra összpontosít, s ezzel összefüggésben a narrációs törések hálózatait, a *cool fun* esztétikát és a valóság kamera általi szerkeszthetőségét vizsgálja. Deres olyan előadásokat elemez, amelyek a megfigyelő kultúránkat (John E. McGrath) meghatározó megfigyelés és megfigyeltség színrevitelére, reflexiójára törekednek, a nézést mint részvételi tapasztalatot a látás és látszás aktusaiban jelölve ki. Ez jellemzi Frank Castorf és Bodó Viktor előadásait is, amelyek elemzése során Derest az ötödik fal elképzelésének bevonása vezet igazán fontos belátásokhoz. Ebből kiindulva állapítja meg, hogy az említett előadásokban a mozgóképek ötödik falként engednek betekintést a színpad nézői

tekintet elől elzárt térrészeire, „az ott végbemenő, töredékekben vagy egyáltalán nem látható akciókba” (122. old.), beleértve az előadást létrehozó csapat (operatőrök, vágók) munkáját is. Ennek kapcsán pedig éleslátóan mutat rá arra is, hogy az előadások intermedialitása nem elsősorban a kamera és a mozgóképek integrációján alapul, hanem a mozgóképek és a színpadon megjelenő testek összjátékain, amelyek Castorfnál az „egyetlen perspektívából átláthatatlan és megjeleníthetetlen világ modellálásában játszanak szerepet” (131. old.).

Ez az összjáték, az élő és a mediatizált jelenlétek közötti viszony válik aztán a következő fejezet egyik központi témájává, amely a jelenlét színpadra állításának intermedialis lehetőségeivel foglalkozik. Deres itt fejti ki részletesen és támasztja alá igazán azt a tézist, amely szerint a különféle audiovizuális technológiai médiumok használata nem szünteti meg az előadások sajátos életteliségét, hanem ellenkezőleg: „az életteliség fogalmát képes kiterjeszteni a mediatizált környezetre is” (191. old.). Ennek szemléltetésére akár az előző fejezetekben elemzett előadások is alkalmasak lehetnének, Deres azonban új, még markánsabb példákat választ.

A fókusz a Gob Squad előadásaira irányul, amelyek úgy reflektálnak az élő és a mediatizált közötti határok elmosódására, hogy a nézőből egyenesen kikényszerítik az önnön jelenlét(érzékelés)ére való reflexiót. A Gob Squad előadásait ugyanis az teszi színházelméleti összefüggésben rendkívül érdekessé, hogy a színész „itt-és-most”-ját leíró aktuális jelenlét és a technológiai médiumok használatához kötődő távolsági jelenlét interakciója a néző mint aktív cselekvő szempontjából is fontossá válik. A *Gob Squad's Kitchen* című előadásban például a színész helyet cserél a nézővel, s így a néző válik az előadásban levetített film főszereplőjévé. Deres pedig ennek kapcsán rámutat, hogy a néző fizikai jelenléte úgy válik távoli, virtuális jelenlété, hogy közben pontosan olyan élő marad, mint egy színpadon látható test. A *liveness*-fogalom tehát jól használható az intermedialis jelenlétmódozatok leírásakor.

A jelenlét koncepcióinak újragondolása az utolsó fejezetben is fontos szerepet játszik, ahol Deres a Hotel Modern és Mundruczó Kornél előadásainak példáján az erőszak színházi ábrázolhatóságát, intermedialis játékokon keresztül történő újrajátszását vizsgálja. Mindvégig nagy figyelmet fordít a nézés aktusára, a nézői tekintet irányára. Deres, hogy megteremtse az e kérdések tárgyalásához szükséges történeti és elméleti háttérrel, rendkívül alaposan ismerteti az erőszak és a testet érő agresszió látványához kapcsolódó XX. századi művészeti-kulturális gyakorlatokat, majd az erőszakos kép észlelésének és befogadásának lehetőségeivel foglalkozó legfontosabb szakirodalmat. Ezekre támaszkodva megállapítja, hogy az erőszakos képek szemlélésére kényszerített nézői tekintet úgy ingadozik az odafigyelés, a jóváhagyás és az elfordulás skáláján, hogy közben a szenvedés látványát elutasító žizeki és az azt megszállottan szemlélő bataille-i attitűdöket is felidéz.

E fejezet új szemszögből közelít az erőszak reprezentációjához, és újraértelmezi a Mundruczó rendezéseiben megjelenő erőszakképeket. Rámutat a színház medialitásában rejlő inherens erőszakra, azaz tudatosítja, hogy „a színházi képek erőszakossága egy olyan fizikai dimenzióra vonatkozik, amely nem magukban a képekben rejlik, hanem az őket közvetítő médiumokban” (Kati Röttger – Alexander Jakob [Hrsg.]: *Theater und Bild. Inszenierung des Sehens*. transcript, Bielefeld, 2009.; idézi Deres, 229. old.). Ez a gondolat egyfelől végre adekvát válasz azokra a kritikákra, amelyek Mundruczó Kornél rendezéseivel kapcsolatban a nézői tekintetre kényszerített, sokkoló képek öncélúságát kifogásolták. Másfelől világossá teszi, hogy előadásai azáltal, hogy a nézőt a színpadon zajló vagy a kamera által közvetített erőszakos képek szemlélésére kényszeríti, egyúttal az alkotónak és a kamerának a nézőpontok, nézői pozíciók feletti hatalmát is hangsúlyozzák. Mundruczó rendezései a saját tematikai fókuszukat prezentálják erőszakos működés-mechanizmusokkal, s bennük „az erőszak mint struktúraalkotó elem valójában a színházi esemény erőszakos voltára” (242. old.) mutat rá.

Deres Kornélia könyvének elolvasása után már nehéz elképzelni, hogy a mozgóképeket integráló előadások az intermedialitás-elméletek nélkül is elemezhetők. A szerző végre reflektál arra is, hogy a magyar színháztudományi diskurzusban (is) előszeretettel hivatkozott posztdramatikusszínház lassan hűszéves koncepciójának elgondolásai már kevésnek bizonyulnak a színházban megjelenő legújabb technológiai médiumok funkciójának, szerepének és az észlelésre gyakorolt hatásainak meghatározásakor.

A kötet nagy erénye, hogy mindvégig szem előtt tartja: a vizsgált intermedialis színházi gyakorlatok mediatizált kultúránk megváltozott észlelési gyakorlatait tükrözik vissza. Deres ennél fogva nemcsak arra törekszik, hogy feltárja a mozgóképek nyomán létrejövő intermedialis színházi dramaturgia főbb jellemzőit, hanem arra is, hogy az észlelést érintő változásokat meghatározza. Mindezek együttes figyelembevételével tudja ugyanis átgondolni azt a fontos kérdést, hogy a színház pillanatnyilag hol helyezkedik el a digitális technológiai médiumok által átszőtt, folyamatos átalakulásban lévő kortárs médiatájon. Továbbá azt, hogyan változik meg a szerepe abban a megfigyelő kultúrában, amelyet „a kódok burjánzása, a protézisként velünk élő képek, a megszakítottság tapasztalatai jellemeznek” (15. old.). Ennek meghatározásához nemcsak a színház-, de a kultúra, a média- és a filmelméleti kutatások eredményeit is felhasználja, fontos megfigyelésekkel egészíti ki. Így tudatosítja, hogy a színház, technológia, intermedialitás, alcímekben szereplő fogalomhármása csak interdiszciplináris megközelítésben válhat hatékony vizsgálat tárgyává.

Tófalvy Tamás: A digitális jó és rossz születése

TECHNOLÓGIA, KULTÚRA ÉS AZ ÚJSÁGÍRÁS 21. SZÁZADI ÁTALAKULÁSA

L'Harmattan, Bp., 2017. 282 old., 2800 Ft

Aktivizmusnak, *whistleblowing*nek, forrásszerelpnek vagy *watchdog*-újságírásnak kell-e tekinteni a titkosított dokumentumok internetes kiszivárgatását meghonosító WikiLeaks tevékenységét? – teszi fel a kérdést Tófalvy Tamás a könyv záró fejezetében. A válasza az, hogy is-is. Egyik fő állítása, hogy az újságírás XX–XXI. századi történetében a technológiai médiumok, így a rádió, a tévé, a kábeltévé, a mobiltelefon és az internet megítélése rendre összekapcsolódik a velük kapcsolatos újságírói gyakorlat megítélésével. A másik pedig az, hogy az egyes platformokról szóló szakmai és szakmán kívüli diskurzus retorikája az újságírói mező hierarchizálását és körülhatárolását szolgálja.

A címben szereplő „digitális jó” a technooptimista, a „digitális rossz” a technopesszimista retorikára utal. Tehát például az internetről egyfelől optimistán állítják, hogy demokratizálja a tudást, segíti a részvételi demokráciát, emancipál, sőt a kollektív és alulról szerveződő bölcsesség gyűjtőhelye és generálója (mondjuk a Wikipedia), másfelől pesszimistán azt, hogy elsekélyesíti a gondolkodást, politikai/ideológiai visszhangkamrákat alakít ki, és veszélyezteti a demokráciát.

Tófalvy szerint a közgondolkodásban és a jelenlegi tudományos diskurzusban a technológia javarészt mint független ok szerepel, amely vagy az egyik, vagy a másik forgatókönyvet determinálja. „Mert a 21. századi újságírás és média trendjeinek domináns értelmezései szinte kizárólagosan az úgynevezett technológiai determinizmus szemléletében fogalmazódnak meg. A digitális technológia megzavarja, megöli vagy éppen

forradalmasítja a médiát, amelynek jelentései az erre adott társadalmi reakciókként alakulnak ki” – írja a bevezetőben (xii. old., az én kiemelésem – B. J.). Itt azért érdemes lett volna hivatkozni néhány technológiai determinista szemléletű szerzőre, mert így ez az állítás kissé a levegőben lóg. Ráadásul vannak jelentős kortárs médiateoretikusok, példának okáért Dominic Boyer, Michael Schudson, C. W. Anderson, Peter Dahlgren, Brian McNair, David M. Ryfe, Nick Couldry, akiket nehezen lehetne technológiai determinizmussal vádolni, és elég fontos szerepük van a XXI. századi média értelmezésében.

A könyv első része az újságírás belső és külső demarkációs munkájáról szól, tehát arról, hogy miképpen alakulnak a belső hierarchiák, kik számítanak jó és kik rossz újságírónak, illetve hogy a szakmán kívüliek hol húzzák meg az újságírás határát. A második rész éles kanyart véve a technológia helyét keresi a kultúrában, és a kultúra szemszögéből elemzi a technológia értéktöltetét, az innováció technológiává válásának folyamatát. A harmadik rész visszatér az újságírás-hoz, és a rádió és a nyomtatott sajtó közti határharcotól a lenézett blogokon át jut el a WikiLeaksig és a változó médiavilágig. A záró fejezetből azt is megtudjuk, miképp integrálódott a WikiLeaks a média ökoszisztémájába, és kezdett el kollaborálni a hagyományos nemzetközi sajtóval, annak ellenére, hogy működése első fázisában (2006–2010) erre egyáltalán nem törekedett. Így jött létre egy új hibrid műfaj a a *geek* aktivista, az újságírói „haktivista” kultúra és a hagyományos, professzionális történetmesélésre beállítódó *watchdog* újságírói gyakorlat összeolvadásából.

A szerző alaptézise, hogy a „technológiához kapcsolt értékek megszületése és formálódása alapvetően kulturális folyamat” (80. old.). Ez nem éppen számít újdonságnak, a Tófalvy által is emlegetett Raymond Williams már 1974-ben hasonlóan érvelt a technológiai determinizmussal szemben. Ennek a hagyománynak azóta is sok folytatója van. Így például Frank Webster brit neomarxista médiakutató és szociológus, aki *Times of Technoculture* (1999) című könyvé-

ben a digitalizáció harmadik hullámának leírásában azt állította, hogy mind a „számítógépes forradalom”, mind a „virtuális társadalom” olyan sajátos diskurzus, amelynek valóság-alapja megkérdőjelezhető, és a neo-liberális törekvéseket erősíti. Szerinte a digitalizációval kapcsolatos, egykor oly divatos kérdések, mint például hogy miképpen alakítja át a munka világát, vagy miképpen segíti a demokratikus emancipációt, csak sajátos tematizációk. Webster szerint a technológia mindig bizonyos társadalmi értékeket és prioritásokat fejez ki – ehhez már igen közel van Tófalvy fenti állítása.

A szerző viszonylag jól egyensúlyoz a magyar és a nemzetközi esetek között, bár az angolszász példák kicsit túlsúlyban vannak. Felidézi a mobiltelefon kezdeti társadalmi fogadtatását Magyarországon a kilencvenes években, amikor a mobil nyilvános használatát súlyos előítéletekkel terhes megjegyzések kísérték. A „bunkofon”, az értelmiségi gúnyolódás egykor remek céltáblája hamarosan bevett kommunikációs eszköz és általánosan elterjedt használati tárgy és kulturális jelenség lett. Ennek a normalizálódási folyamatnak a megrajzolása kifejezetten tanulságos, de olvashatunk Schmitt Pál plágiumügyéről is, amelyet „egy internetes portál (hvg.hu) névtelen bloggere” robbantott ki, vagy egy Jakupcsek Gabriellával készített interjúrészletről, amikor átszerződött egy akkor még lenézett, mára pedig már megszűnt kereskedelmi rádióhoz, a Class FM-hez. Ezek a példák mind a könyv egyik kulcsfogalmaként tárgyalt „kevert határmunkálatot” illusztrálják, amellyel a szerző „az újságírókat és nem újságírókat a használt médiaplatformok mentén elkülönítő retorikákat” (149. old.) jellemzi, másképpen szólva azt a tényt, hogy a médiaplatformok és a szakma értékeiről folytatott viták összekapcsolódnak. Ennek a kapcsolatnak a történetiségét válaszolja fel meggyőzően és érdekesen a könyv. A technológiát úgynevezett „határtárgyként” elemzi; a határtárgyak „olyan dolgok, amelyek ugyan láthatóak a különbözőképp gondolkodó csoportok számára, de értelemserűen mást és mást gondolnak róluk az egyik vagy másik oldalon”

(14. old.). Az internet is ilyen határtárgy, és mint ilyen válhat „digitális jóvá” vagy „rosszá”.

Ez a könyv bevallottan a szerző doktori munkájának szintézise és korábban megjelent tanulmányainak füzere. Javára vált volna még egy kis utómunkát, hiszen a legfrissebb hivatkozott munkák 2014-esek, kivéve a szerző saját cikkeit. A digitális kultúra és az újságírás összefüggése szempontjából azóta fontos jelenségek terjedtek el, mint például az algoritmusok használata a hírek terjesztésében vagy épp az álhírek, amelyeknek kulturális elemzése érdekes lett volna.

A könyv borítója igen találó, a ceruzából kirakott # (hashtag) szimbólum, amely a három fő rész előtt is megtalálható, vizuálisan is kifejezi a könyv üzenetét: nincs új a nap alatt, avagy az újdonságnak tűnő gyakorlat is a régiek továbbélése, mutációja. A nyomtatott és a digitális sajtó sok azonos értéket, normát követ, ide tartozik például a tárgyilagosság és a politikai hatalomgyakorlás ellenőrzése. Kérdés, hogy erre a gyakorlatra a szűkülő térben a hazai újságíróknak mennyi lehetőségük marad.

BARTA JUDIT

Tófalvy Tamás: Túl a szubkultúrán, és vissza

**POPULÁRIS ZENEI SZÍNTEREK,
MŰFAJOK ÉS AZ INTERNET**

Műút, Miskolc, 2017. 210 old., 2500 Ft

Tófalvy Tamás könyve nagyszerű tudományos munka, nemcsak a populáris zene – örvendetesen bővülő – magyar kutatásában, hanem (amennyire meg tudom ítélni) nemzetközi mércével mérve is megállja a helyét. Ráadásul, ami nem mindig jár ezzel együtt, izgalmas is, mégpedig úgy, hogy éppen hogy szembemegy a szenzációhajhász megközelítésekkel. Pedig sokkal könnyebb ámulatba ejteni az olvasót, ha azt mondjuk, „az internet mindent megváltoztatott”, „az »underground« szó elveszítette az értelmét” stb., mint azzal a

ránézésre unalmasabb *egyrészt–másrészt* megközelítéssel, hogy „ugyan van, ami valóban megváltozott, de sok minden tovább él az új környezetben is” stb. Ez is szép és bölcs megállapítás lehet, de ritkán olyan izgalmas, mint a tabudöntögetés, a „minden másképpen van”. Persze a lényeg az, hogy *mi és hogyan* él tovább mondjuk a lemezgyűjtés identitásmeghatározó szerepéből, a műfaji szinterek (és nem szubkultúrák!) szerveződéséből, az underground műfajokból és közösségekből, és mi az, ami megváltozik az új technológiáknak, a digitalizálásnak, az internetnek köszönhetően.

A technológia Tófalvynál sohasem pusztán technológia: meggyőzően érvel amellett, hogy mindig van kulturális jelentése is, és a determinisztikusnak látszó folyamatok (az új, „jobb” leváltja a régit, a „rosszabbat”) valójában mindig a közösségi jelentéstulajdonítások erőterében zajlanak, létező vagy átalakuló társadalmi igények formálják őket. Ez az általános tanulság számomra, a zenén kívüli területen is hasznosítható (Tófalvy egyéb írásaiban hasznosítja is), és fontos emlékeztető azoknak, akiket megérint a determinisztikus, egyenes fejlődés- vagy hanyatláselvű narratívák vonzereje..

Nem vagyok a populáris zenei kutatások szakértője, csak kis részben (és jórészt magyar szűrőn át) követem a fejleményeket, de zenei újságíróként kapcsolodom ehhez az egyrészt szociológiai, másrészt zenetudományos megközelítések találkozásából létrejött területhez.

Aki nem követi a nemzetközi zenei sajtót, talán nem is tudja, hogy a „hagyományos” megközelítések, tartalomtípusok, amelyeket a „zenei sajtó” kifejezés felidéz, egyre inkább tért veszítenek. Részben a nyomtatott sajtó általános hanyatlása következtében, részben „minden zene” (ami persze korántsem *minden zene*) Tófalvy könyvében is tárgyalt általános hozzáférhetősége, illetve a közösségi oldalak térnyerése következtében. Ma már egy új lemez megjelenéséről nem kizárólag és talán elsősorban nem a zenei lapokból értesül az érdeklődő potenciális közönség; az „értékelés” szolgáltató kritikai feladatát is nagyrészt átvették a globálisan láthatóvá vált rajongói csoportok. Magyarán: egyre

kevésbé van értelme – mind anyagiilag, mind elméletileg – megmondani, hogy egy új lemez „jó-e, vagy rossz”, mert célközönsége a zenei sajtótól függetlenül, akár időben is hamarabb megtárgyalja ezt a kérdést. Mint ahogy a hírek egy el nem hanyagolható része is közvetlenül a sztártól jut el hozzá, annak Twitterén, Facebook- vagy Instagram-profilján.

A zenei sajtó (mármint az a csökkenő számú kiadvány, ami fennmarad a versenyben) kétféle módon reagált erre. Szempontunkból kevésbé lényeges a „kattintásvadász” cikkek (pl. listák) gyártása, illetve az áttérés a videós tartalmakra; sokkal fontosabb most a másik mód (aminek nyilván nem kizárólag a fenti változás az oka): a baloldali-kultúrkritikai, genderelméleti, posztkoloniális stb. szemléletű elemzések („*think pieces*”) elterjedése. „Leleplezni”, hogy egy látszólag „tisztán zenei” megállapítás (mondjuk: „a rock magasabb rendű, mint a diszkó”) mögött valójában rejtett – noha nem feltétlenül szándékolt – rasszista vagy szexista motiváció munkál; hogy a zeneipar szisztematikusan háttérbe szorítja a nőket és a szexuális kisebbségeket – ez talán nem tűnik olyan kattintékonyknak, mint mondjuk az, hogy „Tíz dal, melyekről nem is gondolnád, hogy az önkienélégítésről szólnak”, ám ezzel együtt meglehetősen népszerűek az ilyen cikkek, ráadásul illeszkednek a közhelyszerűen – legalább részben a közösségi oldalak terjedésének tulajdonított – identitáspolitikai diskurzusba.

Tehát a zenei sajtóban meglehetősen erős lett egy – közelebről szándékosan meg nem határozandó értelemben – „elméleti diskurzus”. Éppen ezért érdekes, hogy ez a diskurzus és a populáris zenei kutatások mégsem közeledtek igazán egymáshoz, amiben talán mindkét oldal „hibás”. Vagy legalábbis én a sajtóban ezt nem látom, és a tudományos diskurzusban is csak kis részben (bár lehet, hogy ennek tájékozatlanságom az oka – Tófalvy könyvében mindenestre biztosan nem jelenik meg). Mintha a zenei sajtó csak feldolgozandó „adattár” volna a tudományos kutatás számára.

Ezért érdemes feltenni a kérdést, hogy egy zenei újságíró – és

tágabban: valaki, aki nem a populáris zene kutatója, de legalábbis reflektáló, (ön-)elemzésre is hajlamos zenehallgató, zeneértő – mit profitálhat Tófalvy könyvéből. Egyrészt megnyugtató; vannak ugyanis bizonyos szavak, kifejezések, amelyeket az ember a gyakorlatban kénytelen használni, de közben gyakran szembesül azzal a gondolattal, hogy talán ezeken már túllépett a világ („az »underground« szó elveszítette az értelmét”, „nem érdemes ma már műfajokról beszélni”). Mostantól nyugodtabban fogom leírni ezeket.

Ennél komolyabb eredmény, hogy amolyan korrekcióként, külső nézőpontként szolgálhatnak Tófalvy elemzései. Ebben a könyvben ugyanis a zenéről alkotott ítéletek, amelyekkel azért alapvetően mégiscsak dolgozunk (csak éppen jó esetben igyekszünk túllépni azon, hogy „jó – rossz”) egy-egy közösségen belüli pozíció kivívásának, a (szub)kulturális tőke gyarapításának eszközeként jelennek meg. Ertsd: ha megfelelően – és megfelelő időben, megfelelő érvekkel stb. – tudunk egy előadóról, albumról stb. véleményt nyilvánítani, vagyis mindenki mást megelőzve fedezünk fel valakit vagy leszóljuk a túl népszerűvé lett előadót stb., stb. akkor azzal egy zenei szintéren kivívjuk vagy megerősítjük „szakértői”, „menő” stb. pozíciónkat.

Tófalvy az előszó első mondatában kijelenti, hogy „ez a könyv nem a zenéről szól” (13. old.), és ehhez nyugodtan hozzátehetjük, hogy nem is a zenehallgatásról mint érzéki, esztétikai élményről. Olyannyira, hogy néha az ember szeretne felkiáltani: de hát *van olyan*, hogy egy zene nem hiteles – és ezt nem kizárólag azért mondom, hogy elhatároljam magam a színterem „tájékozatlan” tagjaitól; a szándékoltan „rossz” megszólalás sok *izgalmas* zenét eredményez – és nem csak egy színtér kialakításának és fenntartásának eszköze stb.

Ezt persze Tófalvy egyáltalán nem tagadja – az, hogy elemzései olykor (főleg, ha olyasmiről szólnak, amiben az olvasó maga is érintett) szinte *kegyetlenül* kikapcsolják ezt a szempontot, csak azt mutatja, mennyire bevonódunk a zenéről szóló beszédbe még akkor is, amikor reflektíven próbálunk viszonyulni saját bevonó-

dásunkhoz. Ez a következetes külső nézőpont tehát, mondhatjuk talán így, kijózanító tényező lehet akkor is, ha nem egy tudományos célú elemzésen gondolkodunk.

Emellett még számos izgalmas, pontos meglátás olvasható itt. Így például az, ahogy Keith Kahn-Harris nyomán (147. old.) „munkaetikai” kijelentésként értelmezhetők az olyan ismerős elgondolások, mint hogy a sikerért „meg kell dolgozni” (enélkül, vagyis például „csak” az internetes jelenléte alapján befutó zenekar nem számít „hitelesnek” stb.). A könyv két, dalszövegeket és kommentárokat elemző zárófejezete is tanulságos, főként az, ahogy felfejti a „*tough guy*” *hardcore* fennem, „összetartozást” hirdető, az ezt megalapozó értékeket viszont leginkább homályban hagyó szövegeit. E két fejezet azonban meglehetősen kilóg a könyv egészéből.

Jó megfigyelés az is, hogy a generációs identitás reprezentációja nem elsősorban magával a zenével, hanem a zene metaadataival („a zenéről szóló és ahhoz kapcsolódó adatok”, például előadók, kiadók, lásd 92. old.) történik. Bár erre van ellenpélda: bizonyos színtereken a DJ-k különleges, ritka, „kítürt” lemezeiknek leragasztották a címkéjét, hogy a többiek *csak* a zenét hallják (annak különlegességét érzékeljék), és ne tudják lelesni a lemezjátszón forgó lemez metaadatait.

Ugyanakkor a nézőpontomból jól látszik Tófalvy könyvének egy komoly hiányossága is, nevezetesen a sajtó szerepének szinte teljes elhanyagolása. Nemcsak a sértett szakmai hiúság beszél belőlem: a zene köré épülő közösségek kommunikációja a könyv egyik központi témája, és ebben a kommunikációban a sajtó fontos – és izgalmasan alakuló – szerepet tölt be. Gondolhatunk például arra, hogyan változtatta meg a rock and roll kulturális szerepét a *Rolling Stone* magazin – nemrég arra a híre reagálva, hogy a tulajdonos Jann Wenner közel ötven év után eladja lapját, többen felidéztek ezt, például Amanda Petrusich a *New Yorker*ben így: „ahogyan Wenner ragaszkodott ahhoz, hogy a zene jelentős és fontos, releváns a *Zeitgeist* számára, és bőségesen kínál izgalmasokat – az annak idején egy holdkóros álmának

tűnt”; ma már pedig éppen ezt nehéz elmagyarázni a fiataloknak. (Amanda Petrusich: *The Original Shock of Rolling Stone*, <https://www.newyorker.com/culture/cultural-comment/the-original-shock-of-rolling-stone>). Vagy gondolhatunk a punk és a fénymásolt fanzinok, a könyvben amúgy futólag említett (130. old.) kapcsolataira.

Tófalvy amellet érvel, hogy a szubkultúra hagyományos és felülvizsgált „posztmodern” fogalmi helyett a *műfaji színtér* fogalma adja meg a leírás megfelelő keretét. Számos alkalommal ír „a műfajalkotás és -megvitás szimbolikus folyamatairól” (41. old.). Megfelelkezik azonban arról, hogy a műfajalkotás eminens – noha nem kizárólagos – helyszíne a sajtó, legyen szó szándékoltan műfajokat leíró (és olykor reflektáltan a zenei folyamatokban „rendet vágó”, részben ezt a rendet meg is alkotó) cikkekről; a leírás kényszerében született alkalmi megoldásokról, amelyek aztán műfajnévvé szilárdulnak; vagy az olyan döntésekről, hogy a *Billboard* magazin 1949-től kezdve a fekete zenék sikerlistáit „*race music*” helyett „*rhythm and blues*” néven közölte, amiből (illetve R&B rövidítéséből) aztán szintén műfaj lett. Vagy ott van a „*blog house*” műfaj, amelyet egyenesen az ezzel a zenével foglalkozó sajtó formátuma alapján neveztek el. Szintén fontos szereplő a sajtó azokban a gyakori esetekben, amikor egy interjúkérdésre („mégis, milyen zenét játszottok?”) a zenész viccel válaszol, amiből aztán a lapokban „komoly” műfaji elnevezés válik – és a sort még folytathatnánk.

Viszont Tófalvy bemutatásában mintha kizárólag maguk a színterek szereplői alkotnák és vitatnák meg a műfaji elnevezéseket, (néha elkecseregetett) harcokat folytatva a külső definíciók ellen (és ezzel egyben saját határaikat is definiálva). Ha valahová el akarjuk helyezni könyve fogalmi keretében a sajtót, akkor az vagy értelműen külső lehet (mint amikor egy underground színteret az fenyeget, hogy felfedezi a mainstream sajtó – bár itt [129. old.] a „mainstream sajtó” kifejezés problematikus voltára Tófalvy nem reflektál, pedig egy helyütt a *New York Times* és a *Guardian* mellett például a *Pitchfork* is e

kategóriába látszik tartozni (124. old.), ami legalábbis nem ilyen egyszerű), vagy pedig jóindulattal gondolhatjuk a sajtó egy részét az egyes színtereken belüli „szakértők, a szubkultúra vagy színtér központi alakjai” részhalmazának. Egy helyen egy felsorolásban minden további nélkül egymás mellé állítja „a hagyományos szerkesztett média kritikusait és más tekintélyeit” és „a szubkulturális tőkével rendező véleményformálókat” (152. old.).

Pedig a sajtó sajátosságát éppen az adja, hogy nem egyszerűen színtérszerplő még a mégoly lelkes, az adott színtérhez kötődő, arról beszámoló (és jellemzően annak író) újságíró vagy blogger sem és bár vannak teljesen kívülálló, sokszor az újságírók azért ilyen-olyan módon kötődnek az általuk feldolgozott színterekhez. Az egyik legnevesebb mai zenei újságíró, Simon Reynolds alapműnek számító *Energy Flash: A Journey Through Rave Music and Dance Culture* című könyve bővített kiadásának előszavában ezt írja:

„Az vagyok, amit a szociális antropológia »résztvevő megfigyelőnek« nevez. A, hm, módszertanom az volt, hogy kapcsolatba léptem kutatásom tárgyaival (tánczenei szubkulturák) az ő természetes környezetükben (klubok, *rave*-ek), ahol egyrészt teljes szívemmel belevetettem magam a rituálékba, miközben egy kicsit kívül is maradtam. Elég bonyodalmas így írni, és ennek következtében az *Energy Flash* folyamatosan oda-vissza ugrál a higgadt »mindentudás« és a lángoló monománia között. De nekem erre a kettőre együtt volt szükségem. Nem tudós tanulmányt, és nem is egy »Generation E« memoárt akartam írni, hanem a kettő lehetetlen keverékét.” (Faber & Faber, London, 2013. xvii–xviii. old.)

Ez nem igaz minden újságírói munkára, de feltehetően sokan egyetértenének valami hasonló ars poeticalával. Érdekes egyébként, hogy ha a sajtóval kapcsolatban nem is, éppen a populáris zene kutatóival, ezen belül a „metálkutatókkal” kapcsolat-

ban Tófalvy hosszabban kifejti, mivel jár az tudományszociológiai szempontból, hogy egyszerre kívül vannak (kutatóként) és belül is (legalábbis azok, akik metálrajongóként lettek kutatók).

Egy lap népszerűvé válása vagy akár megszűnése, vagy egy-egy, a megfelelő helyen megjelenő újságcikk, kritika vagy átfogó színtérismertető sokféleképp formálhatja a színteret. Még ha ez a hatás csökkenni látszik is, és még ha valaki nem osztja is az biztos, hogy a zenei színteret társadalmi-kommunikációs szempontból feldolgozó elméletben helyet kell biztosítani a zenei sajtónak – még akkor is, ha esetleg az a cél, hogy bemutatásuk, valójában nem is olyan fontos, mint egyesek gondolják.

Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy Tófalvy Tamás mondjuk „lenézne” a sajtót – elég rámutatni, hogy a tárgyalt könyvvel egy időben jelent meg *A digitális jó és rossz születése – Technológia, kultúra és az újságírás 21. századi átalakulása* című monográfiája. És találhatunk nála azért a sajtó szerepét elismerő passzusokat is: egy helyütt például megjelenik az „évszázadokig a közvélemény kizárólagos moderátoraként létező nyomtatott sajtó” (60. old.); olvashatunk arról, hogy „sok esetben az egyes alműfajokra specializálódó online médiumok még további szeletekre és alközönségekre osztották fel a korábban aránylag kiszámú, offline médiumból tájékozódó zenehallgatókat” (127. old.). Azt is elismeri, hogy maga a „színtér” eredetileg a zenei újságírók által bevezetett fogalom (111. old.).

Am jellemző, hogy amikor azt írja, hogy „kutatásom során a globális metal-hardcore színtér egyik legelismertebb, angol nyelvű (egyesült államokbeli) online magazinjának, a Lambgoat.com-nak [...] a deathcore műfajjal kapcsolatos tartalmait vizsgáltam” (137. old), akkor valójában a Lambgoat cikkeihez fűzött kommentekből idéz. A sajtó szerepét elismerő, fent idézett megjegyzések nem is illeszkednek gondolatmenetébe. Személyes-szakmai ellenszenvről nincs szó, hanem nyilván a gondolatmenet kötöttségei és a velük járó korlátok zárják ki a sajtó szerepének tárgyalását.

Egy másik komolyabb kifogásom a könyvvel kapcsolatban betudható annak, hogy Tófalvy egy bő évtized írásait rendezi itt egybe (bár ez magán a szövegen nem látszik, mert sikerült egységessé formálni a tíz tanulmányt). A gondolatmenet többször visszatér a streamelt zenére (Spotify, Deezer stb., bizonyos értelemben a YouTube is), elemzi megjelenésének és elterjedésének következményeit, például az underground vagy a lemezgyűjtés mint identitásreprezentáció terén (például itt már nem lesz a „miénk” a zene). Ugyanakkor mintha nem tartaná annyira jelentősnek, mint amilyennek ma látszik.

Legalábbis már néhány éve közhelynek számít, hogy radikális változás zajlik a szemünk előtt: a zenefogyasztók egyre nagyobb része tér át – a bevett elnevezéssel – „tulajdonlás” paradigmájáról a „hozzáférés” paradigmájára; illetve jellemzők a kevert formák, például a streamről hallgatott zene vinyl formátumban dísz tárgyként szolgál, akár ténylegesen be is keretezve. Egy nem éppen radikalitásáról ismert szervezet, a Hanglezkiadó Nemzetközi Szövetsége (IFPI) 2016 tavaszán kiadott jelentésében (*Global Music Report 2016*) ez olvasható:

„A kiadók vezető munkatársai szerint a streaming forradalom mélyebbre és messzebbre hatoló változás, mint amikor az iparág a letöltésekkel áttért a digitális szektorra. »Az első lépés a digitális világban sok ember számára a fizikai gyűjteményük digitalizálását jelentette, egy-két, személyre szabott digitális vásárlással kiegészítve, és így a termékről szóló fogalmak nagy része valójában változatlan maradt« – mondja Michael Nash, a Universal Music Group digitális stratégiai vezetője. »A letöltésről a streamre való átállás viszont azt jelenti, hogy a fogyasztók milliárdnyi számhoz férnek hozzá. Ez pedig azt jelenti, hogy minden, amit csinálunk [értsd: a lemezkiadók], a brandek bevezetése, a fogyasztói preferenciák alakítása és a marketing, megváltozik.«” (<http://www.ifpi.org/downloads/GMR2016.pdf>)

Ez persze túlzás is lehet (vagy annak bizonyul majd néhány év múlva); mint ahogy az is lehetséges, hogy Tófalvy fogalmi rendszere alkalmas arra, hogy megragadja ezt a változást, és ez csak a kézirat lezárásának esetleges körülményei miatt maradt el. Mindenesetre a megjelent szövegben inkább csak a tapogatózás látszik. Tófalvy elismeri: „Mindezek a fizikai és anyagtalán zenei formátumokon átívelő gyakorlatok a digitális stream platformján válnak a legnehezebben követhetővé.” (98. old.) Csak röviden veti fel, hogy a *playlistek* készítése – és ahogy ezáltal „az archiválóból kurátor lesz” –, illetve „a hallgatott zene reprezentációja” veszi át a gyűjtés szerepét (uo.).

Az azonban, hogy a különféle közösségi platformokon (akár automatikusan) megoszthatjuk az éppen hallgatott zenét (pontosabban annak metaadatait), mára nagyjából eltűnt, és a felhasználók által összeállított, „ismerősökkel” megosztott *playlistek* szerepe is nagyot csökkent a központi, vagyis az adott streamszolgáltató által, pontosabban algoritmusok és kurátorok – köztük nemegyszer korábbi zenei újságírók – által összeállított *playlistek*hez képest. Lehet, hogy ez csak átmeneti állapot, és nyilvánvalóan a hallgatói igények mellett üzleti szempontok is szerepet játszottak a változásban (a bevett elemzés szerint a szolgáltatók saját *playlist*jei adták egy-egy platform „megkülönböztető jegyét”, ezért ezeket gyakran elég agresszívan helyezték előtérbe). Mindenesetre a stream által egyre jobban uralt világban nem pusztán átalakulni, inkább jelentősen csökkenni látszik a „gyűjtemény” reprezentálásának szerepe.

Összefügg ez azzal, hogy legalábbis sokan úgy gondolják, hogy a mindenkor elérhető és a gyakorlatban is majdnem állandóan szóló zene „elértéktelenedik”, legalábbis abban az értelemben, hogy az identitás megalkotásában, az ifjúsági kultúrában jóval kisebb szerepet játszik most, mint korábban. (Ezt a nézetet képviseli például az említett Simon Reynolds a vele készített interjúmban: http://recorder.blog.hu/2017/06/25_tobben_nezik_a_fiam_youtube_videoit_mint_az_en_blogomat_interju_

simon_reynolds_zenei_ujsgiroval) A folyamat persze empirikusan aligha ragadható meg könnyen, már ha létezik – bár az erről szóló, többé-kevésbé mély újságcikkek számának növekedése jól okadatolható.

Akár mennyi igazság van is ebben, látszik, hogy Tófalvy vizsgálódásainak lényegét érinti a kérdés, és jóval alaposabb vizsgálatot igényel, mint amire könyvében vállalkozni tudott. Nem csak ezért remélem, hogy lesz folytatás.